

Copyright is owned by the Author of the thesis. Permission is given for a copy to be downloaded by an individual for the purpose of research and private study only. The thesis may not be reproduced elsewhere without the permission of the Author.

Ngā Wāhine ā Ngā 'Kau-pōai'

o te ope

Rua te kau mā Waru

1939 - 1945

Ngā Pakanga – Ngā mahi – Ngā piki – Nga heke

A Thesis by Taina Hoia Tangaere McGregor for part Fulfilment
of a Master of Arts degree in Maori Studies
March, 2000.

Nga whakatau

E whakamihī ana ki ngā mōrehu kuia i tautoko i tēnei kaupapa. I whakamāiatia, i whakahūmārietia rātau ki te tuku i ngā whaingā kōrero hai tāonga tuku iho ma ngā uri, me ngā whakatipuranga o āpōpō. Inā, ā Rāwinia Carlson, Wati Gudgeon, Kātārina Haig, Noni Jackson, Mereaira MacDonald, Hine Pāpuni, June Pewhairangi, Kātārina Poi, Kumeroa Rowland me Mary Smith.

Aku mihi hoki

Ki ā tākuta Claudia Orange o te Tari Taiwhenua, nāna i tuku āna pepa mo ngā mahi Tāmau Whenua. Ki ā Windsor Jones o te Whare Tāonga ā Tūmātauenga i Waiouru, mo tāna āwhina mai mo te waka Te Rau Aroha. Ki ā Dudley o te wāhanga whakaāhua o te Whare Tāonga o Tūranga. Ki ā Whetu Tangaere mē Robert Sullivan o 'Te Kākano' i Pōneke, mo ngā tāonga hiko kia ea ai tēnei mahi. Ki ā Anne Bassett o Pongaroa te kaiwhakaahua i ngā wāhine, ki taku tūngāne ā Kātete Wehipeihana Tangaere mo tana whakatikatika i te takoto o ngā kupu, me tana manawanui hoki mo taku whakapōraruraru i ā ia me tana hoa rangatira ā June. Ki ā Tairahia Black, Monty Soutar, me Huia Jahnke, ngā kaiako o te Tari Māori o te Whare Wānanga o Massey mo te whakapau kaha kia manawanui ki au, ā, mo te manaaki hoki i au i ngā tau kua taha ake nei. Me mihi anō ki taku hoa tāne, te ahi kā i te kāinga, ahakoa te hāora kei te rēri he kai.

Tēnā koutou katoa.

Poroporoāki ki ngā mate

He puna wai e utuhia, he wai kei aku kamo

Te pua korau e ruia, e tipu i te waru.

Like the spring well are the tears from my eyes,

Like the nectar shaken free, in the summer breeze.

(Ngā Mōteatea 134)

O Rongo E

O rongo e haruru nei e hine e,

Ka tukituku taku manawa,

Kia kaha ra manawanui e tama e

E kore koe e wareware e

Mokemoke ana o tāua haerenga

Tirotiro noa kei whea koe ngaro nei.

(Tuini.1985.22)

Kei te waiata nei te mamae, te tangi ngākau mo ngā kuia, ngā pāpā me ōku tuakana. Ki wēnei o ngā kuia—kōkā, rāua i tautoko i ngā tūmanako me ngā whāinga o tēnei kaupapa. Kāore noa i mutu ka hinga rāua tahi.

Bella Paenga i mate, 03-10-1997.

Maria Raroa i mate, 22-06-1999.

Ka mahara ake ki ngā pāpā, rātau i awahi, ā, i haere i o mātau taha—te rōpū rangahau o 'C' kamupene, ki ia marae ki te kawē i ngā mahi e pā ana ki ngā hoia i te tau 1994. Ki ā Tāne Mumu, Murray Bobbette, Kātene MacDonald me John Kaua. Ki te whanaunga ā Taki Tuhaka me Jim Walker i hinga i te tīmatatanga o tēnei tau hou—te tau rua mano.

Ki ngā hoia katoa i hinga mai i te timatatanga o te kaupapa, takoto, takoto, takoto mai.

Tōkū whānau - 1996-1998.

He aha ake he kōrero māku—aku pou pou, taku whakaruruhau. E tangi ngākau tonu nei.

Heni te Wamoana Ryland. 21-01-1996.

Paora Turerewaipuke Kaua. 16-08-1996.

Akuhata Tangaere. 24-05-1997.

Hone Tamati Kaua. 17-03-1998.

Ngahiwi o Kahimia Tangaere. 05-07-1998.

He whakamaumāharatanga tēnei ki a koutou.

Haere! Haere! Whakangāro tahi atu koutou katoa.

Ngā Tuhinga Kōrero

NGA WHAKATAU	
POROPOROĀKI KI NGĀ MATE	
NGĀ TUHINGA KŌRERO	vii
NGĀ WHAKARĀPŌPOTŌNGĀ KŌRERO Ā NGĀ WĀHINE	ix
HE WHAKAMARAMA	1
TE WĀHANGA TUATAHI	9
UPOKO 1	9
Te Tairāwhiti: He whakarāpōpotōnga kōrero mo te rohe.	9
Te wā pōhara	14
UPOKO 2	17
Te timatātanga o ngā mahi Tāmau Whenua	17
Ngā mahi kai Māori-WW2.	19
Whakakīkī i ngā tūnga o ngā tāne – WW2.	23
Nga Taua Tāpiri	23
Ngā Kōmiti – ngā rōpū wāhine	25
UPOKO 3	31
Ngā roopū tāmau whenua i te Tairāwhiti	31
Nga Peka	34
Ko te roopū Tāpiri o ngā wāhine taua (WWSA).	38
Te rōpū Arai i ngā Takutai – Homeguard	41
TE WĀHANGA TUARUA	43
UPOKO 4	43
Ngā Pakanga: Te Kōhurutanga i ā Tiuka Franz	43
Te Tuatahi o ngā pakanga. He rāpōpotonga kōrero	44
Te tuarua o ngā pakanga	48
UPOKO 5	51
Nga wāhine	51
Te Rēhitatanga	53
Ngā poroporoāki	60

Ngā mārena	60
Te haere ki ngā Puni ki te kite i ngā hoia	62
UPOKO 6	65
Te Rua Tekau mā Waru i Manawa.	65
He ope anō - 1943	66
Kaitiāki Māori	68
UPOKO 7	71
Ngā Wāhine: Nga piki—ngā heke	71
Ngā wāhine rangatahi	72
Nga wāhine hapu	73
Nga tangi	74
UPOKO 8	79
Whakakapi kōrero	79

NGĀ WHAKARĀPŌPOTŌNGĀ KŌRERO Ā NGĀ WĀHINE

Maria Raroa - Goldsmith	95
Kumeroa Rowland – Ferris	97
Mary Smith - Jackson	100
Wati Teowai Gudgeon - Ferris	103
Katarina Haig - Walker	106
Noni Rawhiti Jackson - Hawkins	112
Mereaira MacDonald - Waiaraki	116
Bella Paenga - White	119
Hine Te Ariki Papuni - Herewini	121
TIROHANGA PUKAPUKA	125

He Whakamarama

Nga Whakaaro e

Nga whakaaro e

Kei tawhiti e

Ahako te roanga atu

Te pakanga e kakati mai nei

Homai aroha taukuri e

E te aroha e kia piri atu

Awhi mai o ringa ki te Hokowhitu-a-tu

Hei tanga manawa i roto i enei ra

Te takawaenga, te takawaenga

Pupuritia. (Tuini.1985.25)

I tuhia e Tuini Ngawai ngā aue ā-ngākau ā ngā wāhine ki roto i tēnei waiata; ā rātau māharahara mo ngā tama, ngā hoa tāne hoki i te pakanga tuarua.¹ Koira wētahi o ngā aue i te haerenga o ngā hoia. I taua wā anō, i te tau 1940, i te hapu ngātahi toku māmā me tana taina a Hune Pēwhairangi. No te tua whitu o ngā rā o Whiringa ā Nuku, i haere tahi rāua ki te hōhipera whakawhānau pēpi i te whanga o Waipiro. I taua pō i whānau te pēpi ā Hune—he tama, kā tapaina e ia ko *Tame Ingarangi Kent*, no te mea i Kent i Ingarangi to rāua tūngāne ā Tame me te ope o te rua tekau ma waru i taua taema. Ao ake i te ata pō o te tuawaru o ngā rā o Whiringa ā Nuku, kā whānau mai awau, ā, kā tapaina e tōkū māmā ko *Taina Hoia* hai ingoa mōku. Anō hai māhara ake mo to rāua taina ā Tame. Engari, no te whakawhititanga ā wērā o ōnā tūngāne ā Hōne Tāmati me Pita, kā kī ia, arā mā tōkū ingoa rātau tokotoru e maumāhara ake. E rua tau i muri mai, kā whānau anō he pēpi ma ōku mātua—he tama. I tapaina ko *Veterans Furlough* hai ingoa anō mo Tāme me wērā o ngā hoia i hoki mai i te tau 1943 ki te whakangā mo te toru marama, ā, i hoki anō ki te mura o te ahi. Ko rātau ngā hoia tuatahi i whakawhiti ki

¹ Ngawai, Tuini. 1985. *Tuini Her Life and Her Songs*. Te Rau Press, Gisborne. P.25.

Tuini Ngawai was born in Tokomaru Bay, on the 5th of May 1910. Ā renowned songwriter.

rāwāhi. I mate ohore noa iho ā *Furlough*, kua pakari tonu kā mate atu. Koianei ngā āhuatanga o tōku whānau i aua wā.

He haihana te tūngā o Tame, ā, he ai ki ngā kōrero ā wētahi o ngā hoia mōna, he tangata pakari, ā, he tohunga mo te mau pēneti. Ko ā ia tonu te kaitohutohu mo te mau, me te whakaako i ngā huārahi patu tangata mai i tēnei tāonga. Koira, ko tāna i hoki mai i taua taema, ki te whakaako hoia mo tērā mahi. E rua rawa ngā taema i hoki mai ia, ā, i hoki anō.² I whakawhiti ā Tame mā runga i te *Aquitania*, i te rā tuarua o Haratua, te tau 1940. Koira te ope i karangahiā ko ngā '39's'. Ko Hōne Tāmāti, te pōtiki o te whānau, i haere mā runga i te tima te *S.S. New Amsterdam*, ā, kā tere hāngai atu to rātau tima ki Ihipa i te rā rua tekau mā tahi o Hōngoi, te tau 1943. No te tau 1944, ā Pita, te mātāmua o rātau, i haere ai. I wehe atu tōnā ope mā runga i te *S.S. Highland Princess* i te rua tekau mā iwa o Pīpiri. I hoki katoa mai rātau. I te hokingā mai ki te kāinga, kua mate kē to rātau māmā—tōkū tipuna ā Hineititia Peti Tunuwhare Kaua. Nā te mate *arahau* ia i hemo ai.

Ko to mātau māmā i uru atu ki roto i te wāhanga mo ngā wāhine o te WWSA (Women's War Services Association). Pērā i te nuinga o ngā māmā o te wā, he nui rawa ātu ā rātau mahi mā ngā hoia. I pau katoa ātu ngā tamatāne o Rangitukia, Tīkapa, Te Horo, Waiomatatini, me Kākāriki—ngā kāinga pakupaku o te riu o Waiapu, ki rāwāhi. Koira hoki ngā kōrero o ia rā, o ia rā, i pau katoa ngā whakaaro mo ngā hoia. Me kī, he whanaunga i hāere mai i ia whānau, ia whare o te Tairāwhiti puta noa.

Tipu ake awau, kā tīmata taku kura i te Tapere nui o Whātonga, i Rangitukia. Nā te whakawhiti i te awa o Maraehara mo te haere ki te kura, kā mauria awau ki Te Horo i te taha o taku tipuna koroua i ā Akuhata Kaua, te matua o tōkū māmā. Kua mārena ā Tame me tana hoa wahine ā Miria Green (Rōki), ā, i reira anō te kōkā ā Hune me tana tama. Kua mutu kē te pakanga i taua wā. I reira te tuatahi o taku rongō i ngā waiata o rāwāhi. I te ata pō tonu kei te waiata mōteatea taku tipuna, paku nei tana reo. Wētahi taema kā rongō awau i ā ia e waiata ana *It's a long way to Tipperary*. I rongō anō awau i taku matua kēkē ā Tame, e waiata ana *Buono note miamore, Isa Isa* me wērā atu waiata. Tauhau katoa ngā kupu ki aku taringa, me te kore mōhio kei whea ā Tiperrary.

² Interview June Pewhairangi, 1997.

No te tīmatatanga o taku taina ā Patrick i te kura, kā neke tahi māua ki te taha o to māua kōkā a Pāora Kaua i Tikitiki, kia tata ātu ki o māua mātua i Rangitukia. Kā haere māua ki tērā o ngā kura Pae o te Riri. I reira ka āko i ngā wāiata mo te pakanga tuarua. Ngā waiata ā Tuini Ngawai³ me Hēnare Waitoa⁴ koira kā mōhio pai ki ā rāua waiata o te wā. I reira tonu kā mōhio he tokomaha ngā tamariki o tōku rēanga i tapaina i ngā ingoa mo ngā whanaunga i haere, i hoki mai, ā, i mate atu i whenua kē.

Putā noa i te whenua, ahakoa ko tēhea tāone i maha te nohongā Māori i te wā o ngā pakanga e rua, kā kitea he pōhatu whakamaumāharatanga mo ngā hoia Māori. I te kore, kei ngā whare karakia, kei ngā whare huihuinga o te iwi, kei ngā papa tākaro, kei ngā whare kura—pērā i ā Pae o te Riri i Tikitiki. Kei ngā waharoa o ngā marae, kei ngā whare whakairo—ngā wharenuī, kei ngā taone nui o ia rohe ngā maumāharatanga mo ngā hoia Māori o ngā pakanga e rua i puta ki te ao. Koira anō te āhuetanga kei roto o te rohe o te Tairāwhiti.

No reira, ēhara he tikanga hou ki te tapa ingoa māhara ake mo taua wā ki ngā tamariki. Ahakoa, ko te nuinga o ngā ingoa karanga he ingoa tāone, ko wētahi anō e māhara ake ana ki tētahi kōkiri i whara he whanaunga, ki tētahi āhuetanga i tētahi wāhi rānei o rāwāhi. Wētahi, i tapaina he ingoa maunga, he ingoa awa, he ingoa tima rānei. Arā ko Italy Itāria rānei, Crete Kirīti rānei, Egypt Ihipa rānei, ā Malemi me Derna. Koira, ngā Faenza, Forli, Tripoli, Kent, Cassino, Alamein, Cairo, Sora, Sonia, Florence, Adelaide, Alamein me Ingarangi. Ko Mura, Pakanga—ko Te Pakanga rānei, ko Aquitania—Acky ko Tānia me wērā atu ingoa e pā ana ki taua tima rānei. Koira katoa ātu wētahi o ngā ingoa o ngā tamariki o te wā i āua i te kura.

Ahakoa he Pākeha te nuinga o aua ingoa, kei reira tonu ngā ingoa Māori, engari no te mea he rārangi kupu tonu te roa o wētahi, i whakapotongia ki tētahi ingoa karanga mo te tamaiti. Inā rā ko tētahi o aku whanaunga ā Egypt Waihi—Gatenby, i taipaina ko

³ Tuini Ngawai, he uri no te kāwai whakaheke ā Ruataupare me Tūwhakairiora, te whānau ā Ruataupare, Tokomaru Bay. Noted songwriter.

³ Tuini Ngawai, he uri no te kāwai whakaheke ā Ruataupare me Tūwhakairiora, te whānau ā Ruataupare, Tokomaru Bay. Noted songwriter.

⁴ Henare Waitoa, of Tikitiki. No te whānau ā Putaanga. Noted songwriter.

'Nga Tama i haere ki te mura o te ahi i Ihipa', anā, kā kitea he aha ai i tau ki te Egypt anake. Ko tētahi o ngā irāmutu ko *Kōmene te Mokopuarongo Forli Faenza*—i tau ki ā Coby - mo te ingoa Komene. Ko tērā ingoa i tapaina mo tētahi o ngā tipuna, he Tuhaka, ki te taha o ngā Kaua. Ko te Forli Faenza he ingoa mahara ake mo te irāmutu o to mātau tipuna, ā Sam Pāniora, i mate i tētahi kōkiri i Forli ā kei te urupā o ngā hoia kei Faenza e tanu ana.

Na ngā koroua me ngā kuia i tapa, engari, no nā tata tonu nei kā kitea kāre i rēhitangia e to mātau tuahine tana tama i te *Kōmene te Mokopuarongo* rā. Kāore pea i rata ki te ingoa ra, me tana kore kōrero atu ki o mātau tipuna, kā rēhitangia e iā ko te Forli Faenza anake. Mai rā noa o tōnā whānautanga i karangangia e ia ko te *Kōmene*. Koira tonu tana ingoa ki o mātau tipuna - ki te whanau whānui hoki. He āhuetanga anō tērā. Ko te kōkā ā Hune, ko tōnā ingoa ko Hune te Paionia, he ingoa no tētahi o ngā whanaunga o te ope *Paiōnia Māori*.⁵ Ahakoa wēnā, ko wētahi i haraki atu ki o rātau ingoa, kā mina kē he ingoa Pākeha. Heoi anō, nā te tamariki kāore i tino mōhio ki te whānui ake mo o rātau ingoa.

No reira, koira te mea tino mīharo o te ingoa Māori mo te tangata, e whai tikanga ana, kā maumāharatia he āhuetanga o te whānau heke iho, heke iho. A koina, nā nga waiata ā Tuini Ngāwai, ā Henare Waitoa, tana hoa ā Miria Karaka, ōna taokete ā Maina Poi raua ko Hapuku Karaka, me ngā ingoa o tōku rēanga, kā āhua mōhio mo te pakanga tuarua.⁶ Mai rā noa, i kaingākau ai awau mo ngā āhuetanga o te pakanga. Ki ngā mahi tāmau whenua ā to mātau māmā, ki ngā āhuetanga o te wā i rāwāhi aku matua kēke.

Tupono noa iho, no te wehenga o aku tamariki tokorima i te kāinga, kā haere awau ki te kimi mātauranga mai i te Whare Takiura whakaako kura māhita, me te Whare Wānanga o Massey i Manawatu. E whā tau au i roto i ēnei whare kā riro mai i au taku tohu te B.A. mo ngā wāhanga e rua— te mātauranga me te Māori.

⁵ Interview June Kaua Pewhairangi 1999. Komene Tuhaka an uncle to June Kaua Pewhairangi, Sam Paniora her 1st cousin.

⁶ Miria, Maina & Hapuku Karaka, of Te Araroa, resident in Tikitiki & Rangitukia. Songwriters in their own right and knowledgeable in the art of Waiata ā ringa & haka.

I te wā i au e whai ana i taku pae tuatahi, kā puāwai te whakaaro me hoki anō awau ki te Whare Wānanga o Manawatu ki te whakatinana i te kaupapa e whaia nei e au. Me hoki ki te whai me te whakaū i ngā kōrero mo ngā wāhine ā ngā hoia i mārena i mua o te whakawhiti ki te pakanga tuarua. Ko wau tētahi o ngā mokopuna o te Tairāwhiti, o te rōpū rangahau i whakatūngia i te tari Māori o Massey. Ko Monty Soutar to mātau kaiārahi, he kaiako i reira. I whakatūngia te rōpū nei hai whakamau i ngā kōrero whānui ā ngā mōrehu hoia o te 'C' kamupene ki runga ripene ataata. Nā tēnei mahi hōhonu, kā mōhio mārama ake awau mo te wā o te pakangā tuarua.

Kāore noa iho ngā wāhine me ā rātau mahi i tino māharatia i taua wā, no te mea, ko te pūtake o ngā kōrero me ngā whakaaro o ngā tāngata o te hau kāinga, i pau katoa mo ngā hoia e kōkiri rā i te mura o te ahi. Nā tē rangahautanga i ngā mōrehu hoia me ā rātau whanau i te tau 1994, kā whai wāhi ngā wāhine ki te whakaputa i o rātau whakaaro. He āhuatanga uaua mā wētahi, no te mea, kā hoki ngā mahara, kā oho ake ngā mamaetanga o aua rā, kā kore hoki taea te aukati i te maringi o ngā roimata. I pā mai te aroha mo tēnei tūāhua, me te aha, he maha ngā pātai i te noho tārewa tonu ana.

Kāore i ngata te hiahia ki te kimi i te whānui ake o ngā āhuatanga i heipu ki ngā wāhine. Arā, ngā mahi *tāmau whenua* ā ngā māmā mo te ope Māori, me ngā āhuatanga i heipu ki ngā wāhine moe tāne i mahue i ngā kāinga i kōrerongia rā e rātau. Kore rawa i kitea he pukapuka motuhake e hāngai ana ki wērā kaupapa māi i te whakaaro Māori, ā, i roto hoki i te reo Māori. Mai i ngā kōrero ā ngā wāhine i uia i te tau 1994, i tirohia ā rātau mahi, i te haerenga, i te hokingā mai, i te matenga atu rānei o ngā hoa tāne. I tirohia mehemea i orite i rerekē rānei ngā ariā o te wahine moe tāne ki ngā āhuatanga i heipu ki ngā wāhine Pākeha.

Na wēnei āhuatanga, kā tahuri anō ki te whai i ngā kōrero ā ōku morehu kuia o te Tairāwhiti. He maha ngā wāhine i maumāhara ki ngā mahi *tāmau whenua*. Tokomaha i mārena hoia, engari i mārena i muri noa mai o te mutunga o te whawhai. Ko tāku i whai, ko rātau i mārena i mua i te haerenga. He mahi ūaua ki te rapa i aua wāhine, no te mea he rawaka o tērā rēanga kua mate kē. Nā wēnei tūāhua kāore i tino ea aku tūmanako ki te ui wāhine i tipu ake i te Tairāwhiti, i moe hoia o te kamupene 'C'.

Tētahi o ngā wāhine, he wahine Pakeha, ko e ia te wahine ā Syd Jackson o Te Araroa. Tētahi ko Hune Pewhairangi, kāore rāua ko Māka White i mārena ahakoa kua whanau kē tā rāua tama. Ko te kī taurangi ki ā ia,

Kia hoki mai, kā mārena tāua.⁷

He rite tērā ki ā Hine Papuni, kua moe tahi rāua ko tana hoa, engari nā ngā kōrero ā tōnā pāpā, kā tatari ā Hine kia hoki rawa mai ā Turi. Ko Mary Smith, i mārena tangata Pakeha, engari he tangata i tipu ake i Te Araroa, ā i uru atu ki roto i te ope Rua tekau ma rua o te rohe o Heretaunga. Nā te pīrangi kia maha ake ngā kōrero mo tēnei tirohanga, i uiuia te katoa o ngā wāhine nei i te tau 1997.

Ko rātau i awahi mai i tē kaupapa ko, Maria Rāroa, Rawinia Carson, Wati Gudgeon, Katarina Haig, Noni Jackson, Mereaira MacDonald, Bella Paenga, Hine Papuni, June Pewhairangi, Kataraina Poi, Kumeroa Rowland me Mary Smith. Toko ono o rātau i pouarutia i te wā o te whawhai, toko ono, i hoki ora mai ā rātau tāne.⁸ Kua tāpiritia te whānui ake o ngā kōrero mo ia wahine, mai i ā rātau uiuīnga, ki roto i tēnei tuhinga.

I whakamaua ngā kōrero ki runga ripene ataata kia kite ā-kanohitia, kia rongu ā-wahatia rātau e ngā uri kei te tipu ake. I whakamōwaitia awau, no te mea i manaakitia e ngā kōkā nei te kaupapa, ā, i ngākaunui ki te whakapuāki i ngā āhuatua i maumāharatia e rātau. No reira, ēhara awau i te tauhou ki te mamae, ki te ngākau pouri rānei i te wā o te pakanga tuarua, no te mea i whānau mai, ā, i tipu ake awau i roto i taua wā.

⁷ Interview June Pewhairangi 1997.

⁸ Data on women in Table on P31.

Ngā Tirohanga Pukapuka – Te Wāhanga Tuatahi

Upoko 1

No te mea i tīmata ngā mahi tāmāu whenua i te wā o te pakanga tuatahi, i tīmatahia ngā tirohanga ki ngā āhuatanga o te noho ā ngā tipuna i taua wā. Kei tēnei o ngā upoko, he tirohanga ki te kautenui o te Tairāwhiti i ngā tau 1911-1966. Ngā wā, i mua tata ātu, me waenganui o ngā pakanga e rua i puta ki te ao. I tirohia, kia mātau ai ki ngā mea i wāriutia e ngā koroua me ngā kuia, ā, mehemea he tikanga kei te kawea tonutia e ngā rēanga o wēnei wā. Kei konei ngā tirohanga mo te wā o te pōharatanga, kei ngā kōrero ā (Rau.1993), te whānui ake o tēnei takiwa, me te pukapuka ā (J.A.Mackay 1966), mo ngā kōrero mo tērā atu rau tau. Ki ōku whakaaro, ahakoa he uaua wērā wā, i rangatira kē atu ngā whānau o aua wā, no te mea, e maha ana ngā rawa o ngā ngāhere, ngā awa, me te moana i ngā rā o naianei. Kua tāmia ngā awa me te moana i ngā wherū o wēnei rā, ā, kua ngārongaro te nuīnga o ngā ngāhere nā te whakawātea whenua mo ngā pāmu me ngā nohonōhongā tāngata. Ae pea, kei tēnei o ngā upoko kā kitea te whakarite o te ingoa *Ngā Kaupoi* mo ngā hoia o tēnei takiwa, ā, mehemea e hāngai ana te whakatauāki *He iwi moke, he iwi whano kē* mo ngā tāngata o te Tairāwhiti.

Upoko 2

Kei tēnei o ngā upoko ngā tuhinga mo te tīmatatanga o ngā whakaritenga mo ngā mahi tāmāu whenua. I whakahōkia ngā kōrero ki tērā o ngā pakanga, no te mea, koira te tīmatatanga mo ngā wāhine Māori ki aua mahi. I tirohia ngā kōrero mo ngā tima i kawē rawa hai āwhina ki te whāngai i ngā hoia e whakaeke ana ki ngā whenua i reira te pakanga tuatahi. I kitea i roto i ngā tuhinga ā (Will Lawson.1918.13), te whānuitanga āke mo ngā tima hokohoko o taua wā, me ngā rawa i tonoa mai i tēnei whenua. He whainga kōrero kei tēnei upoko mo ngā tikanga whakahaere i ngā kōmiti hai whakakōtahi i ngā roopū wāhine i kawē i ngā mahi tāmāu whenua i te Tairāwhiti.

Upoko 3

He tirohanga ki ngā rōpū tāmāu whenua i te Tairāwhiti, arā, ngā kai me ngā pūhera i whakaritea ma ngā hoia o Aotearoa nei. I kitea i roto i ngā tuhinga ā te Wānanga Wāhine o Aotearoa (Wallen.1958), ngā pitopito kōrero e pā ana ki te whakatuwherātanga o ngā peka o tēnei roopū wāhine, i āheitia e ngā wāhine Māori. Kei konei anō ngā tirohanga mo ngā peka o ngā wānanga Māori o te Tairāwhiti, i te raki o te

rohe, me he pitopito kōrero mo te roopū o te WWSA, me te wāhanga wāhine o te Taua Rererangi. I tāpiritia he paku kōrero mo te taua Arai i ngā Takutai.

Tirohanga Pukapuka –Te wāhanga Tuarua

Upoko 4

Kāore e taea te kōrero mo ngā mahi i te wā o ngā pakanga e rua, mehemea kāore i te mōhio he aha te pūtake o aua pakanga. I tirohia ngā kōrero ā (Cowan.1926), (Pugsley.1955), (Cody.1956), mo ngā kōrero e pā ana ki ngā pakanga e rua.

Upoko 5

He whakamārama mo ngā wāhine o te kaupapa. He tirohanga ki ngā āhuatanga i te wā o te rēhitatanga o ngā tāne, tae noa ki ngā porporoaki, i ngā marae, i ngā puni me te wāpu i Pōneke.

Upoko 6

He tirohanga tēnei wāhanga ki ngā ariā i te pēhi i ngā hoia, ā rātau wāhine me ngā tamariki. Ko te nuinga o wēnei kōrero mai i ngā kōrero tuku ā ngā wāhine me ngā whānau o te rohe o 'C' kamupene. Tāpiri atu ki tēnei wāhanga ko ngā kōrero whakakapi mo tēnei mahi.

Te Wāhanga Tuatahi

Upoko 1

Te Tairāwhiti: He whakarāpōpotōnga kōrero mo te rohe.

Kia mōhio pai ai ki te putake o ngā mahi tāmāu whenua, i whakapau kaha ngā tipuna kuia me ngā koroua ki te mahi, me hoki rawa ki te whawhai tuatahi i haere ai ngā hoia Māori. I tirohia te kaute o ngā tāngata i te takiwā o te Tairāwhiti. Ahakoa ehara wēnei rohe i rite ki ngā mea i whakaritea mo ngā kamupene hoia, koianei ngā kaunihera i tatauria i taua wā.⁹

Te Tau	Tatauranga tangata Maori					1996
	1911	1916	1921	1926-36	1936-45	
Aotearoa	52,723	52,997		82,326	98,744	500,24,000
Matakaoa			809	1,342	1,547	3,327
Waiapu			2,775	4,282	4,341	4,086
Uawa			453	724	754	2,127
Waikohu			578	604	919	2,130
Te Karaka				83	109	
Cook			1,225	1,300	1,468	1,206
Patutahi				251		
Taruheru						2022
Te Taone o Turanga						23,883
Opotiki			1,681	2,595	2,999	9,375

Te Tari Tatau 1996.

Ko ngā Raukumara ngā pae maunga e toro ana i roto i te rohe o te Tairāwhiti; kei reira te maunga nei ā Hikurangi, ā, kei tōna putake ko te hukinga o ngā awa o Waiapu, te awa o Ngati Porou. Kei te raki o te rohe ko ngā hapu o te Whanau-ā-Apanui, Ngai Tai, me Ngāti Porou, kei te tonga ko Rongowhakaata me ōnā piringa. Koianei te takiwa o 'C' Kamupene, mai i Tarakeha i Omaio, ki Paritu kei te tonga o Muriwai.

Kei te taha moana te nuinga o ngā tāone pakupaku o te Tairāwhiti. Kei ngā raorao me ngā kōawaawa ngā nohongā whānau mai i Uawa huri noa ki Omaio. He maha ngā kokoru atāhua o te takiwa, ahakoa he pukepuke te nuinga o te whenua. E iwa tekau paihēneti o te rohe he maunga poupou me he maunga pukepuke, inā rā, nā ngā

⁹ Department of Statistics, Wellington.

Raukumara i pēnei ai.¹⁰ I ngā tau 1870 ki 1880, i topea ngā ngahere hai whakawātea i te whenua mo ngā mahi ahuwahenua. Koira te timatanga o te horohoro o te whenua, mai tuawhenua puta noa ki ngā taha moana. Kāore i kitea tēnei āhuatanga i taua wā. Na, no muri mai o te pakanga tuatahi, nā Tā Apirana i whakarite he mahi mā ngā hoia kore mahi o te Taitokerau i roto o Ngati Porou. I haramai wētahi ki Wharekahika ki te tope ngahere kia wātea ai te whenua mo te ahuwahenua.

I te tau 1876 kā tū te kaunihera o te 'Cook'; ko ngā rohe o taua kaunihera, ko Waikohu, ko Uawa, ko Waiapu me Matakaoa. Koia nei ngā kaunihera o te rohe o mua.¹¹ No muri noa mai, kā wehewehe ki ngā kaunihera e mōhiotia nei inaianei; ko aua ingoa anō, engari kua tū motuhake wētahi, kua hono wētahi. Mai rānō he uaua te haere i tēnei takiwa, te whāiti o ngā rori, te kore piriti, te tino pōharuharu o wētahi wāhi me te horohoro o ngā tahataha i ngā taema e kaha ana te heke ā te marangai.

He hoiho, he wākena, he kiki, me te tima ngā waka mo te haere ā te tangata o tēnei rohe. Ko te hoiho te tino kararehe. I whakamahia ki te tō terei ki te kawē manuka hai wahie mo te ahi me ērā atu mea. Ko te hoiho anō ki te tō kāta—te waka o wētahi whānau, ki te tō hoki i te parau, te kīwha me te karāwhāia, ngā mīhini hai whakareri i ngā pātiki mo ngā mahinga kai.

Ko ngā tima kawē tāonga hokohoko i te tere i taua takiwā, kāore he tima i aua wā i mau pāhihi anake engari i whakawāteatia he wāhi mo ngā pāhihi e haere ana ki Akarana, ki Tūranga, ki Ahuriri me ērā atu wāhi o te motu. Nā aua tima i kawē ngā taitamariki i haere ki ngā kura tuarua o Tipene, o Kuini Wikitōria, o Hāto Hōhepa, o Hukarere me Te Aute. Ko ngā ingoa o ētahi o ngā tima ko te *Omāpere*, *Tonia*, *Mako*, *Arahura*, *Pukeko*, *Margaret W*, me te *Kopara*.

He iwi whakapono ngā iwi o te Tairāwhiti. I whakatipungia mai rātau i roto i wērā āhuatanga. Nā te mea i haere ngā minita Māori ki te pakanga i te taha o ngā hoia, he tikanga mīharo tērā. Ehara anake ko ngā minita mo ngā ope Māori, engari mo ngā

¹⁰ North, Murray. 1989. prepared for: W aiapu County District Scheme. Proposed Review No. 2. (provisionally approved by ā resolution of the Council passed on the 29/6/98). p.2.

¹¹ J.Ā. Mackay. 1966. *Historic Poverty Bay. and the East Coast N.I., N.Z.* Publisher 2nd. Edition J.G. Mackay, 57 Centennial Cres, Gisborne, N.Z. p.397.

ope katoa i haere mai i tēnei whenua. No te mea kāore ta rātau mahi i te ngāwari, te kite i ngā hoa e hinga ana i ngā matā marara ā te hoa riri, he oranga ngākau ngā karakia i whakahaeretia mā rātau. I mau tonu ki ngā tikanga ā kui ā koro ma.

I tino pakari te whakapono i te Tairāwhiti, mai i te wā o ngā mihinare ki ngā tau o ngā pakanga e rua. E mātau ana ngā whānau ki te whakapono, no reira, he tāngata e mōhio ana ki ngā karakia me ngā karaipeture o te wā. Kia haere te tangata ki tēnei rohe, ahakoa te iti o te taone, he whare karakia e tū ana. Ehara rātau i te iwi rangatira engari, i roto i te toru tau i hangaia e ono ngā whare karakia i te rohe i tērā atu rāu tau.

Rangitukia	Hato Hōne	27-12-1854
Te Araroa,	Hato Tipene	12-12-1855
Te Horo	Hato Paora,	23-10-1856.
Kākāriki	Hato Pīripi,	27-05-1856.
Whareponga	Hato Petērā	03-12 1856.
Tūparoa	Hato Matiu	23-03-1857. ¹²

Kāore ngā reanga o te Tairāwhiti i te kuare ki ngā tikanga o te whakapono, i kuare ranei ki ngā tikanga ā ngā tohunga, no te mea, e kaha āna nga mahi ā te tohungā mai i aua rā nuku atu. Kāore ngā Pākeha i rata ki ngā mahi ā te tohunga, i whakaarotia he mahi tipua, no reira i waihangatia e rātau he ture ki te whakakore i aua mahi. I karangangia taua ture ko te Tohunga Suppression Act.¹³ Kāore tonu ngā Māori i arō ake ki tā rātau ture, no te mea, koira o rātau kaiwhakaora tinana, whakaora mākutū, o wērā rā. Koira ngā tāngata i mātau ki ngā rōngoā mai i ngā rawa o te whenua. Kei te ora tonu ngā mahi ā te tohunga, engāri kāre i te pakari pērā i te wā o te pakanga tuarua me ngā tau o mua atu.

Ehara anake he tāne ngā tohunga, arā i tērā atu rāu tau, ko Rimana Hī he wahine rongonui no Waihou-Hokianga no tērā takiwa. He kuia anō, ko Waioeka Brown o Pūha. I haere ia ki tētahi o ngā whare wānanga o Turanga ki te ako i ngā karakia me ngā whakapapa o te Aitanga ā Mahaki, he wahine mātau ki ngā tikanga o te hāhi Ringatu.

¹² Ibid. p.172.

¹³ Official Govt. Publications. Massey University Library.

Ko Putiputi Hikihiki i, o Tuhoe tētahi, he tohunga ia mo te whakaora i ngā māuiuitanga o te tangata.¹⁴

He rite anō ki ā Wiremu Ratana, o te hāhi ringatū, he maha ngā merekara i heipu ki ngā tūroro i haere ki ā ia. I te tau 1921, i huri rauna ia ki ngā marae o Aotearoa, he maha ngā tāngata nāna i whakaora. He whare tāonga kei te marae i Ratana, kikī ana i te turupou me wētahi atu taonga awhina i te hunga haua. Koira ngā taonga ā ngā tāngata nāna i whakaora.¹⁵ Pērā anō te mana whakaora o Hōri Kēti o Omaio, o Tūtekoohi me Matiu o Waiapu i ngā tau o muri noa mai. Mehemea he moemoeā kā puta ki tētahi, kā haere ki te tohunga māna e whakamārama ngā tohu o taua moemoeā. Koira āno ngā tohunga i haere ai ngā whanau o ngā hoia me ā ratau wāhine ki te kite.¹⁶

I timata te whakatikatika i ngā rori me te hanga piriti mai i Uawa ki Tokomaru i te tau 1902. He nui ngā mahi mā ngā tāngata i taua wā, arā, i runga i ngā pāmu, te tope rākau, te mahi i roto i ngā whare patu hipi me te mahi i runga i ngā wāpu i Tūranga, Tokomaru, Wharekahika me Uawa. He taunga tima i Waipiro, i te Awanui me Whangaparāoa. No te tōtikatanga o ngā rori ki ngā wāhi o te tuawhenua ki Tūranga, i ngā tau 1930, kā iti haere te tono tāonga mā runga tima.¹⁷ Koianeī ngā āhuetanga o mua tata o te haerenga ki te pakanga tuarua.

He nui ake ngā mahi mā te tangata i te wā e kino ana ngā rori, no te mea, i whai mahi i roto i ngā whare patu hipi, i runga i ngā wāpu, i runga i ngā pāmu, me te tope rākau. No te painga o ngā rori, kua ngāwari te haere hāngai ki Tūranga. Kua ngāwari te tono ngā wūru, ngā mīti me ērā atu rawa ma runga taraka, i te tono mā runga tima. He mahi taumaha tonu ērā mā ngā tāngata, ki te hiki i ngā tāonga ki runga poti, ā, kā tere atu ki ngā tima e tatari mai ana i te moana. Nā te painga o ngā huarahi ki Turanga, kā kati ngā wāhi taunga tima me ngā wāhi patu hipi i Tokomaru me Wharekāhika. kā

¹⁴ Binney, Judith. Nga Morehu - The Survivors. p.25.

¹⁵ Henderson, J.M. 1965, The Ratana Movement, in Pocock J.G.A. ed. The Māori and New Zealand Politics, Blackwood and Janet Paul, Auck.. *Ratana, The Man The Church The Political Movement (Chapter four)*.

¹⁶ Interviews with Maria Raroa, June Pewhairangi, 1997, Materoa Taare, 1994.

¹⁷ Hughes, S.L. & I.C. 100 years of Waiapu. p.82, 83, 91,100.

timata ngā whānau o Waipiro, Tūparoa, te Awanui, Wharekahika me Whangaparāoa, ki te neke ki te rapa mahi.¹⁸ Ahakoa te painga o ngā rori, kua timata ke ngā raruraru ki te pēhi i ngā tāngata, te kore mahi me ērā atu tikanga.

¹⁸ J.Ā. Mackay. 1966. *Historic Poverty Bay. and the East Coast N.I., N.Z.* Publisher
2nd. Edition J.G. Mackay , 57 Centennial Cres, Gisborne. p.401

Te wā pōhara

Rua tekau mā tau i muri i te mutunga o te pakanga tuatahi kā puta-te pōharatanga ki ngā iwi o te whenua katoa. I heipu i ngā tau 1930-1935. Koira te wa o te kore mahi me te whakarato o te pēnehīni, te huka, pata me ētahi atu tāonga. Kāore i tino pākahatia ngā tāngata o ngā taiwhenua, no te mea, he māra kai wā rātau. He ngāwari noa iho ki te haere ki te ruku kai moana, ki te pupuhi poaka puihi, ki te hauhake i ngā rawa o ngā māra kai hai oranga mo te whānau; ko ngā iwi o ngā tāone kē i tino patua i te kore mahi. Tokomaha ngā tāngata kore mahi i haere i ngā huarahi o te motu ki te rapa mahi i runga i ngā pāmu, i ngā teihana nui, i ngā tāone o te Tairāwhiti me ērā atu wāhi.¹⁹ Ahakoa he aha te mahi i mahia. Wētahi o ngā tāngata hoatu mahi mā rātau ehara i te tangata rangatira, nā reira he kai, he wāhi moe, he tupeka me te paku moni te utu ki ngā tarāwara mo aua mahi.

I waihangatia he wāhanga i roto i te Ture Raihana Hōtērā, e kī ana, 'Kōtahi te pō ia tau me hoatu he kai me he moenga ki ngā tarāwara rapa mahi. Ki ngā kōrero ā tētahi, tekau ma rua ngā tarāwara i to rātau Hōtērā i tētahi po. I moe te katoa i roto i te rūma pirīota o te Hōtērā. Ia tau o te kore mahi, ko aua tarāwara anō i puta atu ki to rātau Hōtērā me o rātau tūeke. Waimarie, i mau haere tonu i o rātau ake paraikete.²⁰ No te rōanga o te pēhi i te katoa, kāore he moni i puta ki ngā kaiahuwhenua, no te mea, he nui kē atu te utu mo te tonu wūru ki rāwāhi i ngā moni mo aua wūru. He rite anō ki te wāriu o ngā kararehe, he nui kēatu te utu mo te patu i te wāriu o te kararehe. Ko ngā tāngata miraka kau i waimarie, ahakoa i heke te utu mo ā rātau kīrimi, he moni paku i hoki atu ki ā rātau. Kei runga āke tērā i te wāriu mo te wūru. Inā, i ngā tau mua tata o te pōharatanga, e rua herengi me te hikipene te moni mo ia pauna kīrimi i puta ki te kaimiraka.. Nā, i te wā o te pōharatanga i heke ki te whā kapa te moni mo ia pauna i puta ki te whānau.

Koira te wā, kāore he moni ā ngā māmā hai hoko papanga mo te tui kākahu. I whakakōmātia ngā pēke parāoa kia makere ai te parani o te hunga mahi parāoa ki raro,

¹⁹ Rau, Charles. 1993. 100 years of Waiapu. P.55.

²⁰ Hughes, S.L.& I.C. 1988. Port to Pasture. P.75.

engari, ētahi o aua kupu i mau tonu.²¹ He maha ngā wāhine o ērā rā e maumahara ana ki o rātau tarau o roto me ngā kupu wherowhero *First Grade Flour* me ngā kupu *Champion* rānei i runga, Etahi, i mau pari he kupu pērā anō i runga. Nā te pōhara i kuhukuhu ai te katoa.

I ngā tau 1936 kua nui haere ngā motoka i te takiwa, kua piki ake te utu mo te wūru me te mīti hipi, kua nui ake ngā whānau he miraka kau te oranga, kua timata te katoa te puta ake i ngā uauatanga o te kore mahi.²² Ko wētahi i waimarie ki te whiwhi mīhini miraka kau, ā, ko wētahi i te kurutete ā ringa tonu. Koina, nā te miraka kau i ora ai ngā whānau, ahakoa te kore mīhini ā wētahi. Ko te pirimia i taua wā ko Wiremu Forbes. I te tau 1935-36, kua ora mai anō ngā tāngata ahuhenua, no te mea, kua piki te utu mo te wūru, neke atu i te kotahi rau rima tekau paihēneti te pikitanga. He mea mīharo tērā, no te mea, i runga āke tērā i te utu mo te hoko i aua wūru i Rānana Ingarangi, he utu nui.²³ I piki anō te wāriu utu mo te mīti. Kātahi tonu ngā whānau kā orā haere, kā pakaru te pakanga tuarua ki te ao. I te mahana tonu tērā o ngā pakanga i ngā hinengaro o ngā mātua o ngā hoia, kua whakapōreareatia anō ngā whānau katoa. kā anga te kāwanatanga ki te whakarite i ngā kaupapa mo te haere. kā wehe atu te tuatahi o ngā ope Māori i te tau 1940, koina kā timata anō ngā mahi tāmau whenua ma ngā ope hoia.

²¹ Rau, Charles. 1993. 100 years of Waiapu. Published by the Gisborne District Council. P.56.

²² Ibid. p.59.

²³ Ibid.

Upoko 2

Te timatātanga o ngā mahi Tāmau Whenua

Te pakanga tuatahi

I te pakarutanga o te pakanga tuatahi ki te ao, kā puta te karanga ā te hekeretari *Lewis Harcourt*, o te Tari Taiwhenua o Ingarangi, ki ōnā Taiwhenua, he awhina ki te manaaki i ngā mano taua e whakaeke ana mo te whawhai. No te tekau mā rua o ngā rā o Poutu te Rangi, te tau 1915, kā tere atu te tima *Ruahine* ki te kawē i te tuatahi o ngā taonga i hiahiatia, me ngā kai hei whāngai i ngā hoia o onā whenua here.

Koira te tima tuatahi ki te kawē taonga me te kai hai hāpai i ngā taua o te whawhai. He nui te mahi mā ngā tima i taua wa, he kawē hokohoko o konei me te whakahoki mai hoki, i ngā taonga i hiahiatia e tēnei kāwanatanga. Hautaia tonu ngā tima kawē hokohoko e tere ana i te moana i taua wā, i totohutia. Ko te *Clan McTavish* nā te tima *Moewe* a ngā Tiamana i totohu, ko te tima *Rotorua* i totohutia i te Moana o Ingarangi, ko te *Otaki*, te *Port Nicholson* me te *Port Adelaide* anō wētahi. He tino waimarie ehara ko era e kawē ana i ngā hoia.

Nā, i whakatūngia e te kāwanatanga he *Tari Kaiwhakarato* ki te whakahaere i ngā āhuatanga mo te kawē i ngā mahi mo aua taonga. Ko ētahi o ngā kaimahi o te tari, ko ngā Kaiwāriu me ngā Kaitirotiro. Ko te mahi nui rawa ma rātau, ko ngā whakaritanga o ngā rawa mai i ngā whare mahi wūru, whare patu hipi, whēketere mahi pata me te miraka. I taua wā hoki, tekau mā whā ngā whare patu hipi, toru tekau mā toru ngā whare horoi wūru, e waru tekau mā rima ngā whare mahi kiri kau—kiri hipi, e rua tekau mā toru ngā wāhi mahi haina. Koina, no reira he mahi nui tonu tērā kia ea ai ngā tonono ā Ingarangi.

Ko ngā hiahia, me tonono he mīti hipi, mīti rāpeti, he pata, he tīhi me he miraka paura ētahi o ngā kai i tukua. Wētahi atu mea i pirangitia, he wūru hei tui kākahu mo ngā hoia, he haina mo ngā mīhini, ngā waka me ngā pū; he kiri kau, kiri hipi me era atu mea i whakaputua kā tonono hei awhina i te kaupapa. Anā, 7,299 ngā pēre wūru i tukuna mai Tokomaru, 6,934, mai Uawa, 37,464 pēre i tukuna mai i Tūranga. Koina, neke atu i te miriona pēre wūru, neke atu i te rua miriona kiri kau me ngā kiri hipi i tukuna ki

rāwāhi. Ētahi o aua rawa i tohua mo nga puni hoia i konei hoki.²⁴ Anā, £70,413,868 te nui o te moni i utua e Ingarangi ki tēnei kāwanatanga mo aua taonga, i ngā tau e toru—te roanga o te pakanga. Nā, mai i aua moni i utua ngā Kaiwhakarato. Koiana te timatatanga o te mahi whakaputu moni me te tono kai a Aotearoa ki Ingarangi mo te whawhai, arā ngā mahi tamau whenua.

He mea miharo tērā i ērā rā, ki te whakakotahi i ngā whakahaere i te motu katoa. Ahakoa ngā tono ā te Tari Kaiwhakarato mo te pakanga, i whakakotahi anō ngā Māori i a rātau ki te manaaki i ngā whanaunga i rāwāhi. kā whakatūngia he kōmiti i Pōneke ki te whakahaere i ngā mahi tāmāu whenua, ko te wahine a Maui Pomare te peretini o taua kōmiti. Ko a rātau mahi he whatu tōkena, te tui hāte, te kohi moni mo te hoko rare me ngā hikareti. kā anga ki te kohi toheroa mai i ngā one o te hauāuru me te taitokerau, ā, ki te hopu tītī o ia motu tae noa ki Rakiura.²⁵ Koianeī wētahi o ngā mahi tāmāu whenuai i mahia e ngā whānau mo te pakanga tuatahi. Nā, no te pakarutanga he pakanga anō, kua mōhio kē te katoa he aha ngā mahi i kawea mo tērā o ngā pakanga, no reira kā anga anō ki te kawea i aua mahi.

I Turanga i whakahaerehia he kaupapa whakahioto moni mo te putea tamau whenua arā he whakataetae 'Kuini'. I timatatia te kohi moni mo te Pēne whakatangitangi o Turanga, na no te pakarutanga o te pakanga ka hoatungia aua moni mo nga mahi tamau whenua. Ngā Kuini o tērā kaupapa ko, Norma Loisel mo Uawa, Kathleen Fromm, ko Mary Taylor mo Waiapu, ko Ivy Parker, ko Vera MacDonald mo Waikohu, A. Zachariah, ko Rita Caulton, ko Gladys Cooper, ko C. Cumming, ko Mrs. Grayson. Rua tekau mā ono mano, e rua rau ono tekau mā waru pauna te moni i kohia.²⁶ Kia maumahara tātau he nui te kuia me te koroua i aua wā e matau ana ki te māramataka mo ngā rawa o te whenua, te moana, te ngahere me ngā awa. Mohio rātau te mahi kia kore ngā kai e kino te wā e tukuna ki rāwāhi—te tao, ka puru ki ro tīni ka hīrangiatu te

²⁴ Lawson, Will. 1918. Foodships for Britain. Author of *Historic Trentham Steam in the S. Pacific, The Three Kings and other vessels*. Govt. Printer, by authority Marcus F. Marks.

²⁵ Ibid.

²⁶ Mackay, Joseph Angus. 1966. *Historic Poverty Bay and the East Coast, N.I., N.Z.J.G.* Mackay, 57 Centennial Crescent, Gisborne. p.345.

taupuke. Ko ngā tīfī ka tohungia ki roto i ōnā ake hinu, kātahi ka purua ki rō kāho. Huihui katoa ngā whānau ki o rātau marae ki te whakahaere i a rātau mahi.

Ngā mahi kai Māori-WW2.

Ehara anake ko ngā mahi o te whare me te tiaki tamariki i mahia e ngā wāhine i te wā o te pakanga tuarua; i tahuri ki ngā mahi ahuhenua; ki te whakatō parareka kānga, kumara, merengi, paukena me te kamokamo. Kia tae ki te wā mo te hauhake ka kaha te whānau te kari ka tohu; ngā kumara ki rō ruā, ngā kānga ki rō whata. Wētahi wāhi i ono riki. Nuiatu ngā riki i tonoa ki rāwāhi arā tekau mā toru mano tanā i tukua.²⁷ Ngā pēpi i kōpakitia ki rō paraikete ka wāhaina i runga i o rātau tūara ki waenganui māra. Paipai noa iho. Na te whawhai i huri ai ngā nekeneke a te wahine. Mai rānō ko te wahine ki te tiaki tamariki, ko te tāne ki ngā mahi o waho, koira rā ngā tikanga a tau iwi.²⁸ No te haerenga o ngā hoia ki te whawhai ka mahue ngā mahi tuku iho mā te tāne kia wātea. Ki ngā kōrero mo ngā wāhine o Ingarangi i taua wā, kaore wētahi i taea te haere te mahi na te whakahāwea o ētahi o ngā tikanga o ngā wāhi mahi, me te kore āwhina a o rātau whānau i ngā mea i mahue mai.²⁹ Waimarie te wahine Māori, i nohotahi ngā mātua, tipuna me ngā mokopuna, ko te whānau ngā kaitiaki o ngā tamariki mehemea he mahi ta te māmā, ngā mātua rānei. Na, i tahuri ki te mahi taonga mo ngā pūhera, te mahi ngā kai hai tuku i roto i aua pūhera mā te ope Māori.

He toa ngā wāhine o te Tairāwhiti mo te ruku, ehara tērā mahi te uaua mā rātau. Ko ngā tāne hoki ki a rātau mahi, ko ngā māmā i haere ki te ruku. I tūpou ngā kuia i roto i o rātau panekoti roroa, me te aha, kaore i tāwhiwhi na te mea ko te tai te apū ki runga.³⁰ He kuia i noho i Tikapa, ko Mākareti Haenga tōna ingoa, he wahine i mōhiotia mo tōna toa ki te ruku. Mōhio katoa e ia ki ngā wāhi kaimoana mai Pohautea ki te Awanui. He wahine pakari mo te kauhoe me te tūpou. He toka kuku kei reira ko e ia te toa mo te kauhoe ki taua toka me te mōhio anō kei reira te kaitiaki a 'motu', he whai

²⁷ Māori War Effort. EA 1, PM 81/1/11. National Archives.

²⁸ Anderson, Karen. 1981. *Wartime Women: Sex roles, Family relations, & the Status of Women During WW.2*. Greenwood Press, Westport, Connecticut, London, England. p.1.

²⁹ Anderson, Karen. 1981. *Wartime Women*. p.155

³⁰ Hughes, S.L. and I.C. 1988. *Port to Pasture*. Gisborne Herald Co. Ltd. Printers. p.55.

kore waero. Mehemea he raruraru kei te kāinga ka piri a 'motu' ki tōna tuara, ka mōhio e ia me hoki e ia ki te kāinga. I kīa i haere kore kākahu e ia ki roto te moana ki te ruku, he rite ki ngā kuia o mua.³¹ I ngā rā o mua, ko Uepare tētahi o ngā kuia rongonui o Wharekahika mo te ruku kaimoana. He ai ki ngā kōrero mōna, i Wharekahika tētahi rangatira toa e hanga whare whakairo ana, ko te Umuariki tērā. Ia rā, i a ia e mahi ana i manaakitia e ia ki ngā kai o te moana; ka whakaaro e ia ko wai rā te tangata ruku. Ka huna e ia i ngā toka mātaimai ka kite atu he wahine e tūpou ana, ko Uepare. I a Uepare e tūpou ana, ka puea ake, he kaimoana kei ōna ringa. Ka whakaaro a ia 'He pai ngā kūha o te wahine nei hai ruku ngā paua o taku kāinga o Tokoroa', ka moea e Umuariki hai wahine punarua māna. 'Ngā kawhiu paua o Tokoroa' koina te ingoa karanga o a rāua uri, tae noa ki naianei. He uri whakaheke mai i a Uepohatu a Uepare.³² Kāore i mutu i mutu i reira.

Na, kei tēna takiwa me tēna takiwa a rātau wāhine toa mo te ruku, i enei rā ko ngā tāne katoa ki te mahi i ērā mahi. Koina pea te mahi kei te rite tonu. I haere roopū ngā whānau ki te tiki kaimoana mai ngā toka mātaimai. Na ngā tipuna, heke iho ki ngā uri te mōhioanga mo ngā toka kaimoana me ngā kaimoana o tēna wāhi me tēnā wahi. Ngā mahi mo rāwāhi i whakahaeretia i o ratau marae ka haere ngā whānau ki reira takatū ai. Ngā wāhine o Whangaparaoa i mahi paua mo te tono. I mauria a rātau kaimoana ki te marae Kauatangohia, ki reira te whānau mahi ai. Mo te tunu paua, i horoia ka paopaotia kia marū, kātahi ka paerangia kia ngohengohe. Kia mātao, i purua ki rō tīni kēne ka hirāngia.³³

Ngā tīni i haramai mai ngā Kaunihera Tāmau Whenua ā rohe, i ngā toa a te roopū Ripeka Whero rānei. He haina wera tonu mo te hīra ngā taupoki o ngā tīni. Wētahi whānau i tunu ngā paua i rō hinu poaka, i tahuna te hinu kia tino wera ka whakamakeretia ngā paua ki roto, ka paera anō, kia pau katoa te wai o roto te hinu, ka waiho atu ngā paua i roto. Kia pirangitia ka karohia he paua ka whakawera. Me pērā anō

³¹ McConnell, Robert. 1980. *The Olive Branches. A record of the Descendants of Manuel Josef, Whaler & Trader of Port Awanui E.C., N.Z. 1830's.* p.85.

³² Mahuika, Apirana. 1973. *Ngā Wahine Kaihautu o Ngati Porou. The Female Leaders of Ngati Porou.* P.57. (Thesis, University of Sydney.)

³³ Interview Mereaira MacDonald.1994.

te tahu mīti, ko te mīti poaka i kaingākaudia; i tahutia te mīti hipi me te mīti kau. He pai te tahu mo te tohu mīti, i waihoa ki roto te hinu—ka toi mo te wā roa. Te mea nui kē, me paera kia pau katoa te wai i waho te hinu, te kore, ka kino te kai. He pai te hinu poaka mo te tohu kai.

Ngā pūpū i purua ki rō wai, ka paeratia mo te toru, rima mīniti kua reri. Kia makariri, me karo, ka whakamaroke i roto te rā. Me rite tonu te huri kia pai ai te maroke, ka tiaki kei muia te rango. Kia maroke pai, ka tui ki runga miro, tuaina rānei, pēnei te taura, ka whakawhata. Koina tētahi o ngā ngaungau a te Māori. Puta noa te Tairāwhiti he koura, he parengo me te paua ngā kai moana i mahia. I puta te karanga a Apirana me tonu he koura mo te kirihimete a ngā hoia, ka whakatika ngā whānau te mahi. I maumaharatia ko Tutu Rangiuia te māmā o Hati Rangiuia o Uawa, tētahi wāhine i whakapau kaha ki te whakamaroke ngā papa mo te tonu. I tohaina ngā papa ki runga kupenga waea ka whakamaroke i roto te rā.

He wahine manawanui e ia te noho ki te tiaki, te huri kia maroke pai ai, me te piu o tana ringa i ngā rango. Kia maumahara, kaore e rua noiho e toru rānei ngā koura, he maha tonu i mahia.³⁴ Koira, ēhara tērā mahi mā te tangata pōnānā, mā te tangata manawanui ānake na te mea he roa te wā e tiaki ana; mehemea kei te whiti te rā ia rā, ka pai mo te whakamaroke, e rua rā kua māroke. I te kore ka roa kēatu te noho te tiaki.

Nā, he 'kumara kao' wētahi i tonoa ki rāwāhi. Ko ngā kumara pakupaku ngā mea i wehea mo te kao. Ko te tuatahi i waruhia ngā kiri ka whakamaroketia i roto te rā. I taongia i roto te hāngi; te tuatahi i tikina he rau kaponga, rau karaka rānei hai hā mo te kao, ki ngā kōrero, he tino reka. I kaingākaudia e ngā tamariki, ka kawea hai tina i te kura, te kai noiho rānei. I kīa ki a māoka he māro nei, engari kia ngau atu he ngohengohe a roto. Tētahi atu kai ko ngā hua o te karaka. I paeratia ki ā marū, he roa te wā e paera ana—te rā katoa; wētahi ka whakamaroketia i muri te paeratanga, i purua ki rō wai rānei mo te rua toru rā nuku atu. Ahakoa ko tēhea, he pai mo te kai. Pērā te reka i te pata o ngā pīnati, koira tētahi kai i kaingākaudia e ngā tamariki.

I haere nga whānau o Waiapu ki Horoera, te Pito me Port Awanui ki te hūhuti parengo ka mauria e tēna me tēna ki o rātau kāinga whakamaroke ai, engari i hui ki ngā marae ki te whakareri ngā pūhera kai mo te tonu. He maha ngā toka huri noa te

³⁴Interview Hine Papuni, 1994.

Tairāwhiti tae atu ki Whangaparaoa e mōhio ana ngā whānau o ia takiwa. I Uawa i haere ngā whānau ki Kaiawa, ki Ureanga, ki Waikirikiri mahi kaimoana ai. Ana, he ingoa tonu o ia wāhi me te mōhio he aha ngā hua kei tēna wāhi. He wā tonu mo te kohi parengo na te mea kaore e tipu ana i te tau katoa. Ki te kohi, me hūhuti, wētahi ka pōkai haeretia. Kaore i whakaaetia mā te kutikuti mā te naihi rānei e tapahi, ki ngā kōrero, e kore te parengo e tipu ake anō mehemea ka tapahi pērātia.³⁵ He taratara ngā parengo o wētahi takiwa, he wana o wētahi, he kaha ake te pango he kaha ake te kākāriki o wētahi, engari te hā e orite. He mahi nui ngā mahi mo te tohu kai, nā reira kaore i mōhio e ngā rāwaho te maia tangā o ngā Māori i ngā wā kāinga. Nā ngā kaimoana me ngā rawa o ia takiwa i puta ai ngā kai o ia rohe.

I tohaina ngā kai mo te whakamaroke i roto te rā, kaore i waihotia. Ko ngā kuia i manawanui te hurihuri me te tiaki. Wētahi tāngata i whakamaroke i a rātau parengo i runga haina kōawaawa, mā te wera o te haina e tere ai te maroke o te parengo. Wētahi anō i tohaina ki runga kupenga waea ka ruiruia kia makere ai ngā kirikiri. Mehemea he moenga tahi tonu tā tētahi, i tohaina ngā parengo ki runga te kōwiri o te moenga whakamaroke ai. I ngā pō ka mauria ki tētahi wāhi kia kore ai e mākutia e te tōmairangi, i te ata ka tohaina anō. Pēnā ai te mahi, kia pai te maroke kua reri mo te tao, mo te tohu rānei. I te kore pai te whakamaroke ka kino i te puruhika. Wētahi i tākaitia ki rō papanga mīti ka tonoa ki rāwāhi.

Ko te mahi mā ngā hoia he paera wai ka tāringi atu ki runga ka kōrori. Mo te tohu, i purua ki rō pēke ka waihotia ki tētahi wāhi maroke, kia pirangi, me paera he wai ka tāringi atu ki runga, kua reri. Ko wētahi, ka whakamakere atu he paku hinu poaka, hinu pēkena, he pata rānei ki roto, he wai ka waiho ki rō kōhua koropupū ai. He kai e tino kaingākautiāna. He ai ki ngā kōrero, e whakamāroke ana tētahi koroua i ana parengo i runga te whatanga o tana tō, i rutua e ia te moe ka muraina tōnā whare te ahi. He mea aroha tērā, he tama wāna i haere te pakanga, koirā, e mahi ana e ia mo te tono ki rāwāhi.³⁶ He ika wētahi i mahia, he mango i tuakina, ka totetotēhia ka whakawhata kia maroke. I ngaungau pērātia, i mamaoatia wētahi runga parareka, i runga wētahi atu kai rānei. Ko te tāmure i pāwheratia ka tākaitia i rō rau taro kia kore ai e pirau, ka tonoa ki

³⁵Interview Rawinia Carlson. 1997.

³⁶Interview Maria Raroa, 1994. ref to Kāhu Tuhaka.

rāwāhi mā ngā whānau. He pipi me te kuku wētahi, i taongia kia tere ai te maroke, ka tui ki runga miro, tuaina rānei. Koira te mahi a wētahi o ngā whānau o Ngai Tai. I whakapau kaha ngā kuia me ngā koroua ki te tuku ngā kai i kaingākauria e te Māori.

Whakakīkī i ngā tūnga o ngā tāne – WW2.

I te marama o Hakihea o te tau 1941, ka puta te karanga mai i Ingārangi, ki a karangahia ngā wāhine kia haina. Me haina ki te whakakīkī i ngā tūnga i mahue i ngā tāne. Ehara tērā tonu mo te katoa o ngā wāhine, engari i pēnei ngā whakarite. Kua ngā wāhine moe tāne me ngā wahine whai tamariki raro iho i te tekau mā whā tau te pakeke. Ko ngā wāhine kua eke ki te tekau mā iwa ki te rua tekau mā whā te pakeke ngā wāhine i hiahiatia. Ka taea te uru atu ki roto i ngā rōpu tāpiri mo ngā wāhine, engari, kāore mo ngā mahi kawē pū. Mehemea koira te wawata ā wētahi wāhine he pepa anō hai hainatanga mo tērā mahi.

Ko te hiahia kia uru atu wētahi ki roto i ngā mahi arai mate ā iwi, ki roto hoki i ngā wheketere, ki ngā wāhi hanga waka me te hanga tīma.³⁷ Koira ngā mahi i te taone o Ranana i Ingarangi. He rerekē a Aotearoa nei. Te nuinga o ngā wāhine o te Tairāwhiti noho ki te kāinga ki te mahi i runga i o rātau ake whenua, me ngā wāhi whai mahi i o rātau taone. I noho ki te miraka kau, ki te mahi mā ngā Pākeha i ngā hōtērā, i ngā toa, ki te tiaki tamariki, ki te hāpai i ngā mahi ahuhenua.

Nga Taua Tāpiri

Kia maumahara tātau, ko te nuinga o ngā whānau o tēnei takiwa kaore i puta i tua atu o Turanga me Opotiki, anā na te pakanga ka puta ngā wāhine ki ngā puni hoia i Papakura, i Manawatu, ki Māwaihākona i Poneke ki te kite i o rātau hoa. Na, no te puta a te karanga kia rēhita ngā wāhine ki roto i te taua rererangi, kua puare te ao ki ngā kōtiro o te rohe.

No te marama o Pipiri, te tau 1940 ka karangahia ngā wāhine o Aotearoa kia haina mo ngā rōpu taua. Kua tīmata kē te pakanga. Ko te taua rererangi te tuatahi ki te karanga kia uru atu ngā wāhine, hautaia tonu i haina. Ko Katarina Haig, Josie Pickering, Ngoingoi Kershaw, Eva Maraki me Teowai Rehtai i haere, ko rātau te rōpu tuarua i uru atu i te tau 1940. Ki a Katarina Haig, koira te tuatahi mōna ki te haere ko a ia ānake, kaore te waia ki te tūtaki tāngata tauhou. Wetiweti ana tērā, waimarie he hoa ōna. Ko e

³⁷ Marwick, Arthur. 1976. *Women at War*. BAS Printer Ltd, Wallop, Hampshire. p.138.

ia ko Teowai me Josie i tonoa ki te Puni i Weraroa kei Horowhenua, ko Ngoingoi me Eva i tonoa ki Rotorua. E rua marama rawa ka waia e ia te noho i rō puni i te taha o wētahi atu. Kaore ia i whakamōhio atu ki tōna hoa tāne i a Walton Haig i rāwāhi kua uru atu ia ki te taua rererangi. I whakaaro ia kei kī atu a Walton ki a ia kia hoki ki te kāinga. Te whakawhititanga o Bill Hogan rāua ko te Whiro Tibble ka mōhio tona hoa ā Walton, kaore ia i kōhete. He taraiwa waka tētahi o ngā mahi ā Katarina i kaingākauria e ia.

No te marama o Poutu te Rangi, te tau 1941 i haina a Hine Papuni o Uawa; ko e ia anake te Māori o tōna rōpu i uru atu i taua wā. Kua haere kē tōna hoa ki rāwāhi ka mahue ia ki te kāinga. Na te karanga mo ngā wāhine ka haina ia. Ki a ia, i tōna rēhitatanga,

"Au, ka pai ki au. Kāore aku rōrō, engari i haina au, ka haere".

I haina kē ia i te poutāpeta i Wharekahika, i a ia i te kāinga o tana mātua kēkē a Parekura Herewini. He nui ngā mahi mā te wahine i te taua rererangi, ki te tui kupenga hai huna i ngā rererangi tetahi, ēngari te tuatahi me ako te katoa ki te mahi i ngā mahi o te whare kai. I muri i tēnā, ā, ki te mahi e hiahia ana te tangata. Ta rātau mahi, ko te whakareri teihana hou mo ngā tauira hou, i ia wāhi i tonoa tōna roopū. Arā, ko te tuatahi ki te puni i Rongotai koira te puni matua, ka neke ki Ohākea, ā ki Kirikiriroa, ki Weraroa i roto o Horowhenua, me te puni i Taieri i te Waipounamu. Kōtahi tau, kātahi anō ē ia ka tūtaki atu ki tētahi atu wahine Māori. Ko Mary Turner no Ngapuhi i Ohākea rāua. Kaore i roa i muri mai ka uru atu a Pani Haig te taina o Katarina. No te hokinga mai o ngā hoia, ka puta a Hine. No te tau 1946 ka puta a Katarina i te taua rererangi.

Wētahi atu Mahi

Ko Hine *Bibi* Ria o Manutuke tētahi i puta ki te mahi i roto i te wheketere i Petone, Poneke. Ngā mahi paura pū, mahi kariri, me ērā atu rawa mo te whawhai, ki a ia he mahi mōrearea, he wāhi tino werawera mo te mahi me te puehu, kaore i pai mo ngā pūkahukahu. Ko Bella Te Rauna i uru atu ki roto i te taua a Tūmatauenga. He kāinga

noho i Petone mo ngā kaimahi, he nui rātau no wāhi kē i reira. Te mutunga o te whawhai i hokihoki rātau ki o rātau kāinga, ā kua wātea anō ngā mahi ma ngā tāne.³⁸

Ngā Kōmiti – ngā rōpū wāhine

Ehara ngā mahi whakareri kai Māori mo te tuku ki rāwāhi i te mahi ngāwari, inā hoki, kei ngā māra o te taiao kē wā rātau kāpata kai, ēhara mai i ngā toa hokohoko. Puta noa i te Tairāwhiti i tū pakari ngā wahine Pākeha me ngā wāhine Māori. Inā rā, ngā māmā o ngā hoia, me ngā pakeke, ki te kawē i ngā mahi o te kāinga mē ngā mahi tāmau whenua o te wā. Nā te pirangi āwhina i ngā hoia, i whakaroopū ai rātau ki te hāpai i aua mahi. No te ūinga i ngā whānau o te Tairāwhiti, i kitea kāre wētahi i tino mārama ki ngā kaupapa ā wēnei roopū. Ahakoa tērā, i kaha tonu rātau ki te kawē i ngā mahi i pirangitia ma ngā hoia. Nā te mea i te mahi poka noa iho tēnā roopū me tēnā roopū ki te whakahioto moni me ērā atu mahi, i whakaritea e te kāwanatanga he tikanga mo te whakaputu moni, ā, he tikanga anō mo te whakapaunga o ngā moni i whakaputua.

Aua tikanga, i karangahia ko Ngā Tikanga Tāmau Whenua Ohorere, te *Patriotic Purposes Emergency Regulations*. Ko te kaupapa o ngā *Tikanga*, ki te hono i ngā roopū e whakahaere ana i ngā mahi kōhi moni mo ngā pūhera, me ērā atu mahi tāmau whenua, ki rāro i te mana o tētahi kōmiti motuhake mo ērā mahi. Ko ngā kōmiti i te Tairāwhiti i tau ki raro i te maru o te Kaunihera Tāmau Whenua ā rohe i Turanga, arā te *East Coast Provincial Patriotic Council*. Ahakoa he maha ngā roopū i whakaputu moni me te whakareri pūhera, kotahi tonu te kaupapa, kia puta ngā hua ki ngā hoia, no te mea, i te mahi ngakau aroha noa te katoa mo rātau. Ko te Kaunihera Tāmau Whenua Matua, arā - te *National Patriotic Council*, koiane te kōmiti teitei i whakatūngia ki te tui i aua mahi, me te whakamōhio atu ki te minita o te Tari Taiwhenua, arā te minita o te Internal Affairs, mo ngā take e pā ana ki ngā tikanga.

E toru anō ngā kōmiti o raro iho i tōnā mana.

- Te *Kōmiti Manaaki Tāonga* ta rātau mahi ko te tiaki me te whōatu tāonga mo ngā puni hoia, ā, ki te ripoata atu ki ngā kaunihera tāmau whenua ā rohe me te Poari Matua.

³⁸ Interviews: Bella Te Rauna, 1994, Barlowe Delamare, 1994, Hine T.Ria 1995.'C' Company.

- Te *Kōmiti Mahi me te Whakahaere*, ko rātau ki te whakamōhio atu ki ngā Kaunihera tāmau whenua ā rohe me te Poari Matua he aha ngā mahi whakahīoto putea me ngā mahi kei te whakahaeretia i ngā rohe.
- Te *Kōmiti Pukapuka* ta rātau mahi, ko te tono pukapuka me ngā pepa ki ngā whare pukapuka i ngā puni hoia, ngā hōhipera me ngā tima kawē hoia.
- Kāore he mahi kē atu mā ēnei kōmiti, koino ko ngā mahi ānake i whakaritea mā rātau.
- Ko te *Poari Tāmau Whenua Matua mo ngā Putea*, ko tā rātau mahi ki te whakatū, te whakarawē me te whakatikatika i ngā puni hoia. Ki te manaaki i ngā taua moana me ngā tima kawē hoia, ngā tima tūrora me ngā waka tūrora.
- Ko te *St. John* me te *Red Cross* ngā roopū i whakaritea hai hāpai i ngā tūrora me ngā mea i taotūtia. Ko te *Y.M.C.A.* me te *Salvation Army* ngā roopū whakarite taonga mo ngā whare hākinakina, ngā whare kai me nga waka kawē kai.

Na te kāwanatanga i whakahau me whakatū te Kaunihera Matua, ā, me huāki he peka i ngā rohe, koira ngā *Kaunihera Tāmau Whenua ā rohe*. Kāore he wāhi ā te kāwanatanga ki aua kōmiti. I ā ia kōmiti te tikanga o ngā moni i kohia i roto i o rātau rohe, me te whakapaunga o aua moni. Ko te mea nui, kia puta ngā hua hai painga mo ngā hoia.

Ko te Kaunihera honongā o *St. John* te *N.Z. Red Cross* me te *Salvation Army*, ngā roopū i whakaritea e te Poari Tāmau Whenua Matua mo ngā Pūtea. Ko te *St. John me te N.Z. Red Cross* hoki ngā roopū i awhina i ngā tāngata rawakore. Nā, kua mēngia tētahi atu mahi mā rātau, he umanga hai waiho i ngā moni i whakaputua, me ngā pūhera mā ngā hoia. Mai i wēnei umanga, i tukuna e ratau ki te Kaunihera tāmau whenua ā rohe i Turanga. Kia pau katoa atu ngā pūhera ki reira, kātahi kā tonoa ki te kōpapa i Poneke. I reira kā tonoa ngā pūhera me ērā atu rāwa ma runga tima, ki te whenua kei reira te ope Māori. I ā wēnei roopū te mana ki te whakapau moni mo te kaupapa i raro ngā tikanga i whakaritea e te Kaunihera Tāmau Whenua Matua. Anei wētahi roopū i manaakitia e te Kaunihera o ngā pūtea.

I kohātia ki te Y.M.C.A, e toru mano pauna, hai awhina ki te manaaki i ngā minita me ngā taua moana, i ārahi i ngā tima hoia ki te pakanga. He moni mo ā rātau take ohore.³⁹

I whakahaere toa hokohoko te Red Cross i Uawa me Ruatoria. Nā ngā wāhine Pākeha i whakahaere ā rātau mahi, ki te tui taonga whakapaipai mo rōwhare, te tui kākahu, te tunu keke, te mahi tiāmu, te mahi pīkara hai hoko. He orite wa rātau mahi ki ērā ā ngā Wānanga Wāhine. Wētahi taema kā anga rātau ki te whakaatu atu me pēwhea te tauhere ngā pūhera kia kore ai e ngāhoru. I te tau 1941, i tae atu ngā pūhera mā ngā tūroro i rō hōhipera mo ta rātau kirihimete tuatahi i rāwāhi. I whakahokia mai e Turi Papuni te kāri o roto i tāna pūhera, ko ngā kōrero o runga:

Joint Council of St. John and the New Zealand Red Cross Society.

This gift, is from the people of New Zealand with cordial greetings for Christmas 1941, and best wishes for your speedy recovery. Egypt, Palestine, Syria, 1941.

No te tau i muri i tēnā, 1942, i tae atu te tuatahi o ngā kai moana ki ngā hoia, ngā papa koura me ngā paua.⁴⁰

Te Wānanga Wahine o Aotearoa - New Zealand Federation of Women's Institutes.

I timata tēnei roopū i Kānanā i te tau 1897. Nā ngā tāngata ahuwheua o reira i whakaroopū i ā rātau ki tēnei momo wānanga, he mea pai ki ā rātau ki te hui tahi mo ngā take e pā ana ki ā rātau nei mahi-me te harikoa hoki ki te tūtakitaki. I puhake te whakaaro ā te wahine ā John Hoodless me pērā ano ngā wāhine i ngā tāne, no reira kā tuwheratia te wānanga wāhine tuatahi o te ao i Stoney Creek i Kānana. Ahakoa ngā uauatanga o te pakanga, i tiupu, ā, i puta aua wānanga ki ngā whenua o te ao. No te taenga atu ki Wales kā timata wētahi i Ingarangi, i ngā marama o 1915.

Nā, i haere ā Jerome Spencer o Heretaunga i āna haere ki Ingarangi, i ā ia i reira, kā haere ia ki tētahi hui e whakaatu ana i ngā taonga nā ngā wāhine o ngā wānanga o reira i mahi. I tana hokinga mai, kā timatahia e ia te wānanga wāhine tuatahi o Aotearoa

³⁹ Hayden, G.A. 1941. Home & Country. Women's Institute Booklet. 1/3/41. p.23-24.

An explanation.

⁴⁰ Interviews, Haig, Papuni, Raroa. 1994.

i Rissington i Heretaunga, i te rā rua tekau mā tahi o Hui Tanguru, 1921. E waru ngā tau i muri mai, i te marama o Haratua, 1929, nāna i hāpai ngā Māori o reira ki te whakatū tētahi, ā, kā tuwheratia te tuatahi o ngā wānanga Māori i Kohupātiki—anō i roto o Heretaunga.⁴¹ I mātau ia ki ngā nekeneke me ngā tikanga o tērā wānanga wāhine.

Nā ngā koha mai ia Wānanga Pākeha, i timata he tahua moni hai āwhina ki te tuwhera wānanga wāhineMaori. Ko wētahi o ngā moni o taua tahua i tukua hai hoko taonga mo te whakapaipai i te kāreti o Te Waipounamu i Otautahi.⁴² No te marama o Whiringa ā Nuku, te tau 1930, i whakatūngia te hui tuatahi, o ngā wānanga wāhine katoa o Aotearoa. I hui katoa ngā roopū e mahi ngākau aroha noa ana, ki Poneke. I karangahia taua hui, ki te kimi huarahi hai whakakotahi i ngā mahi tamau whenua e mahi ana tēnā me tēna roopū puta noa. Koira te wā i whakatūngia te Poari Matua mo ngā mahi tāmau whenua ā nga wāhine, te Dominion Council o ngā wānanga wāhine.

E toru ngā tūmanako ā te Kaunihera.

- Ki te whakakotahi ngā wāhine o ngā rohe ki rō roopū ki te whakahoahoa, te hono me te whakawhānui ake i o rātau mohiotanga, no te mea ko rātau ngā māmā o ngā kāinga. Kia hāngai ai tā rātau pēpeha *‘Mo te kāinga me te iwi whānui.’*
- Ki te ako i ngā mahi ā ringa, ngā waiata, ngā mahi whakaari, me ngā tikanga ā iwi.
- Ki te āki, ki te hāpai i ngā mahi o te rohe, kia mātau ki ngā take o te motu, ā, ki te hāpai i ngā mahi ā iwi puta noa te motu.
- Ko te whakapapa o ngā kōmiti whakahaere o ngā wānanga wāhine kā heke whakararo,
- Te Kaunihera Matua o te motu.
- Te Kaunihera ā rohe
- Ngā Wānanga Wāhine

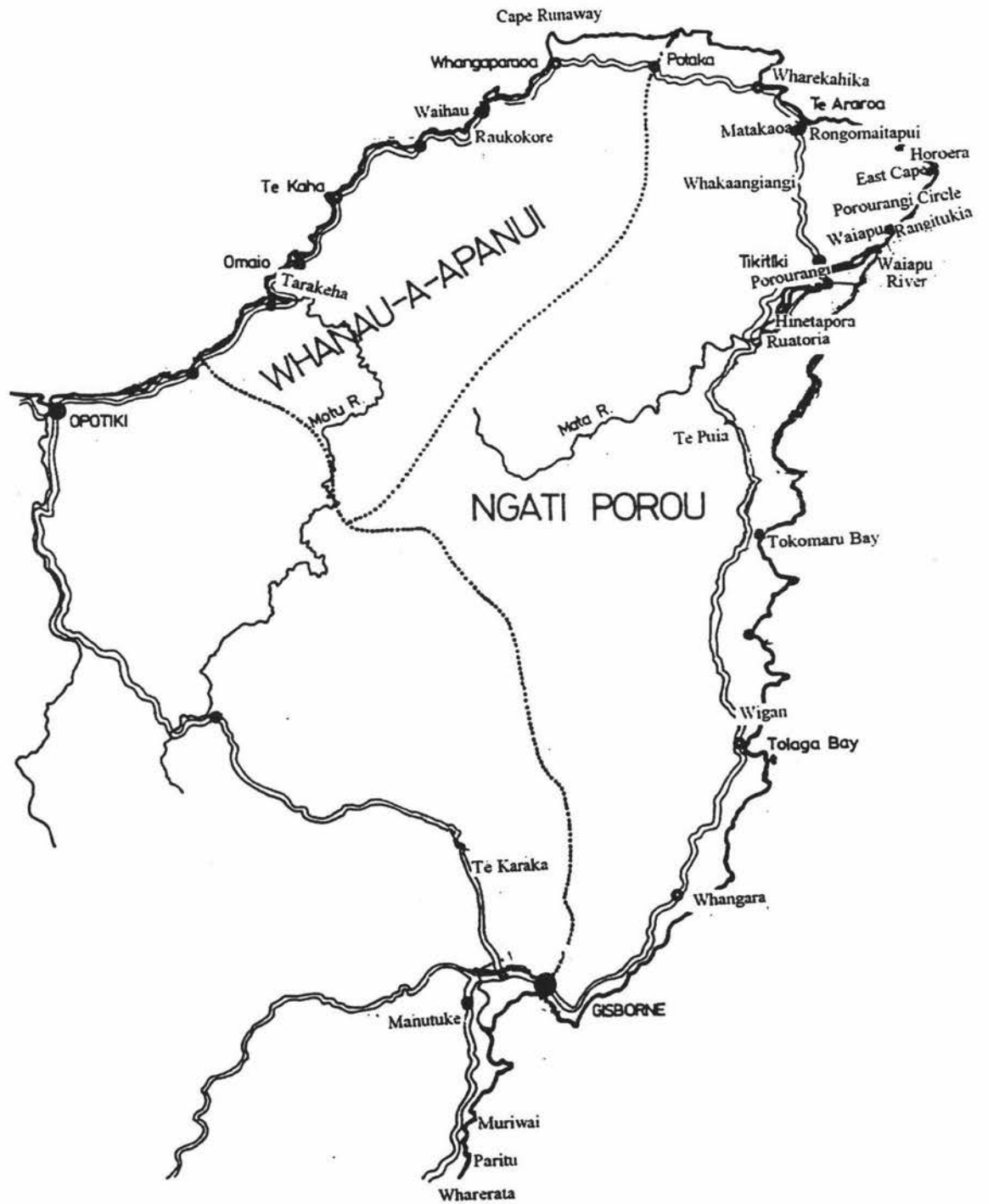
⁴¹ Brochure: For Home & Country, 1921-1994. N.Z. Federation of C.W.I. (Historical notes). H.Q. 1 Collina Terrace, Thorndon, Wellington.

⁴² Federation of Country Women's Institutes. 1996. Portrait of Change: C.W.I. 1921-1996. ā record of C.W.I. in N.Z.

Ko ngā wānanga Māori i ripōata ki o rātau Marae Kōmiti ki te whakamohio atu i ā rātau mahi. He kaitakawaenga tā ia Kaunihera ā rohe, engari, mā te Poari matua tonu e tohu ko wai taua wahine. Ko tāna mahi, ki te mātorotoro atu ki ngā wānanga o tōna rohe, ki te āki kia whirinakitia te kaupapa.⁴³ Nā te karanga ā te kāwanatanga kia āwhinatia ngā mahi tāmau whenua i āronganui ai ngā wahine Pākeha me ngā Māori ki te whakatuwhera wānanga.

⁴³ Brochure: N.Z. Federation of C.W.I. (Organisation) 1921-1994.

Ngā Wānanga Wāhine ki te raki o Tūranga
Te Tairāwhiti

Upoko 3

Ngā roopū tāmau whenua i te Tairāwhiti

I te marama o Poutu te Rangi, te tau 1940, i konei tonu te ope tuarua o ngā Maori. I puta te tono ā Ingarangi ki tēnei kāwanatanga, kia tonoa he pūhera kai me ērā atu mea mā ngā hoia. Ko ngā wānanga o Ingarangi e whakataki ana i ngā tamariki o reira ki ngā whenua e hono ana ki ā Ingarangi. Ko wētahi o aua tamariki i tau mai ki tēnei whenua, ā i noho motuhake i konei. I whakaputu moni rātau—tekau mā toru mano pauna, hai hoko huka. I whakaratoa aua huka hai hāpai i ngā tāngata ki te pounamu hua rākau, ā ki te mahi tiamu, me te pīkara hua whenua mā ngā iwi o reira. Koira wētahi o ā rātau mahi i taua taema.

I konei, i whakakōtahitia ngā wānanga wāhine ki rō rohe. Ko te Tairāwhiti i roto i te Whakaminenga o Turanga. I whakaarotia, me timata he Whakaminenga mo te Tairāwhiti—na te tawhiti o ngā taone, me te kino o ngā rori kā uaua ki te mātorotoro mo ngā kaiwhakahaere. Kāore i ea tērā wawata, nā te pakanga tuarua i uāua ai, i noho tonu ngā wānanga o te rohe ki raro i te mana o te Whakaminenga o Turanga.

Ahako te tawhiti o tēnei takiwa ki ngā mana whakahaere, ahako te pōhatuhatu o ngā rori me te kore waka o te nuinga, i kaingākauria e ngā wāhine ngā mahi ā tēnei roopū. Ko te wā tērā i ako ai rātau ki te tui kaka, ki te whatu tāonga, te tunu keke me ērā momo mahi. I whakawhānuia o rātau mōhiotanga, he oranga ngākau wērā mahi ki ā rātau. I te tau 1937, whā tekau ngā wānanga Māori i te whakahaeretia i te whakaminenga o Tūranga. Tekau mā tahi o wēnā i roto i te raki o te Tairāwhiti mai Turanga ki Te Kaha.⁴⁴ He tino nui rawa ātu tērā kaute mo te takiwa. Ko ngā māmā o ngā hoia te nuinga i uru atu ki aua roopū.

Inā, nā te tono ā Ingarangi, kā puta te karanga ki ngā wānanga katoa o Aotearoa. E rua marama te roa hai whakahioto mo te tuku. Ko ngā mea i hiahiaitia mo ngā pūhera tuatahi mo ia hoia:

Kotahi te aikiha—kia rite te kara ki tērā o ngā kaka hoia,

Kotahi te tīni tūpeka—he pākete hikareti rānei.

Kotahi te tīni miraka—te tīni kawhē me te miraka rānei, i te kore he tīni mīti.

⁴⁴ Portrait of Change. 1966. C.W.I. 1921-1994. A record of C.W.I. in New Zealand. P.90.

Kotahi te tīni rare he keke rānei.

He pākete Kāri—he pukapuka tuhi iti rānei.

He rēhī mo ngā hū.

Kotahi te tīni hua rākau—he tīni paku.

Koira ngā mea mo roto ia pūhera. Ko ta rātau tumanako kia eke ki te rima ngā pūhera mai ia wānanga—ki te nama e taea mo ngā wānanga paku.⁴⁵

Nā, kā tae ki te wā kā puta te tonono ā te Kaunihera Matua, kā anga anō ngā wāhine ki te whakahaere tēpu hokohoko, ā, ki te whakaputu moni hai hoko i ngā mea mo ngā pūhera. Hai hoko i ngā mea katoa kāore i taea e rātau te tui, te whatu rānei. He moni hai hoko ngā rare barley sugar, ngā tīni mīti totetote, pākete māti, tūpeka, toina, wūru, ngā momo mea e kīa mo aua pūhera.

I tonono te kōmiti o te roopū wāhine manaaki i ngā taua rererangi, kia āwhinatia rātau ki te whatu pōtae uhi me ngā poraka kore ringa. Nā tērā mahi āwhina i ā rātau, i timata ai te whatu i aua kākahu mo ngā hoia, engari i roto i te tae o ia taua.⁴⁶ Koira tonu te tauira tuatahi mo aua momo kākahu. I whatūngia wētahi mo ngā hoia me ngā taua tere moana. Nā te Kaunihera o ngā Putea i tohatoha wūru ki ngā toa hokoā te Red Cross i ngā rohe; koira tētahi o ngā toa i haere ai ngā wānanga wāhine ki te hoko i ā rātau wūru hai whatu tokena, pōraka, kāmeta, karapu, me ngā pōtae uhi. Koira wētahi o ngā mea i whakapaua e ngā kōmiti ā rātau moni, he hoko wūru hai whatu mā ngā mema. Kei tēnā me tēna tonu tāna taema mo te whatu i ngā mea e hiahia ana rātau ki te mahi. Ko ngā keke i tunua i o rātau ake kāinga.

I te tau 1942, i puta te tonono ā te hekeretari o te Kaunihera Matua, kia kaha ake te whatuwhatu, me te kī, kia ākina ngā tāne ki te whatu. No reira he tokomaha tonu ngā tamatāne o tērā rēanga e mōhio ana ki te whatuwhatu. Te nuinga o rātau i ako i te kura. Ko te kōrero ā tētahi wahine i ā ia i te kura, nāna i whatu tetahi kāmeta, ahakoa i makere ētahi o ngā tuinga, i tonono tana kāmeta i te taha o ngā mea nā ngā tamariki o te kura o Omaio i whatu⁴⁷. Tokomaha o ngā wāhine i uia i maumahara ki aua mahi.

⁴⁵ Country Women's Institute. Home and Country. Mar.1940. p.4.

⁴⁶ Ibid. April 1, 1940. p.83.

⁴⁷ Quote: Mrs. Bella Delamare, 1997. Otūwhare Marae, TeKaha.

"Koirā te mahi i taea e au, ki te āwhina i ngā kuia te wā i āua i te mahi"

te kī ā Wahine Mackey. Ko ia tētahi o ngā kaimahi mo te wāhanga waea i te poutāpetā. Nā te whawhai i whakaetia ngā wāhine kia mahi i ngā pō. Kia maumahara, he rerekē ngā waea i aua wā, no te mea, kei te kati te poutāpetā mai i te tekau mā rua karaka i te pō, tae atu ki te ono karaka i ngā ata. Mehemea kāre te nui o te waea haere ā ngā tāngata, kā tahuri ā Wahine ki te whatuwhatu tōkena.⁴⁸

He pukapuka ta te rōpū wānanga wāhine i puta, ko te *'Home and Country'* te ingoa. I pānuitia i roto i taua pukapuka ngā tauira me ngā whakaturanga mo te whatu ngā tokena, ngā pōtae uhi, ngā poraka me ngā kāmata. I roto anō, ko ngā tohutohu mo te tunu te keke pai mo te tono mā ngā hoia. Ko te tīni hai tunu i aua keke ko ngā tīni pekēna paura—koira te rahi o te keke. I roto katoa ngā whakaaturanga i taua pukapuka; ngā tohutohu mo te rahi o ia pūhera, me pewhea te here kia kaua e ngahoro, e hia ngā pūhera hai tono. Mārama ana te whakatakoto o ngā tohutohu. Ngā pikitia o aua tāonga i tāpiritiātu i te taha o ngā kōrero mo te whatu, te tui, mo te tunu rānei. Mōhio katoa ngā wāhine he aha ngā nekeneke kei te whakahaeretia i tēnā rohe me tēnā rohe.⁴⁹

Arā hoki, ia toru marama kā puta ngā rārangi mo ngā mea i hiahiatia mo ngā pūhera. Ngā panui tohutohu i tonoa mai i te Kaunihera Matua i Poneke ki ngā Kaunihera ā rohe. Mai i te Kaunihera ā rohe i Turanga ki ngā wānanga wāhine, wētahi ki ngā marae kōmiti, ā, mā rātau e tuku ki ngā whānau. Ko ngā kōmiti matua o ia roopū pērā i te *Red Cross* me ngā Wānanga Wāhine, ki te whakamōhio atu ki o rātau ake peka.

He orite ngā tohutohu ki ia rōpū mai i te Kaunihera Matua, nā reira i mōhio ai te katoa, puta noa, he aha ngā mahi mo te pakanga. I mahi tonu tēnā roopū me tēnā roopū ngā mahi e whakaaro ana rātau, o ngā mea i hiahiatia i roto i ngā panui. I tui himi paranene te wānanga o Waiapu, kōtahi, e rua pea i tui e tēnā wāhine e tēnā wāhine. Kāore i mōhiohia mehemea i whiwhi wētahi o te takiwa i tētahi o aua himi, i kore noa pea, engari ko te mea nui he paku āwhina na rātau. I whakahaere tēpu hokohoko tērā roopū hai kohi moni kia taea ai te hoko papanga paranene me he papanga hai tui ētahi atu o ngā tāonga i hiahiatia, pērā i ngā aikiha—mo roto i ngā pūhera. Ahakoa kei te

⁴⁸ Interview Wahine Mackey. 1994.

⁴⁹ Country Women's Institute. Monthly Magazine - Home and Country. 1940.

whakamōhio atu ngā kaitakawaenga o ngā wānanga he aha ngā pānui, i puta tonu atu ā Apirana ki te kite i ā rātau mo aua mahi.⁵⁰

Ko iā te tangata i haere ā tinana atu me tāna rārangi tāonga mo aua pūhera. Mōhio ia i ngā rā hui o ia wānanga, me te mōhio anō kei reira ngā māmā e huihui ana. He tangata i putaputa ki waenganui o te iwi, ahakoa kei whea te wānanga kā puta atu ā ia ki reira ki te kōrero, ki te whakamōhio atu i ngā āhuetanga i rāwāhi, me te hoatu hoki i te rārangi o ngā mea hai pūheratanga mā rātau. Ko ia te tangata i āki i tana iwi kia hāpaitia ngā mahi, me te aha, i whakapau kaka rātau kia ea. Nā te mea i roto te nuinga o ngā māmā i ngā wānanga nei, i ngāwari ai ta rātau mahi tahi.⁵¹

Nga Peka

I kaha te mahi tahi o ngā Pākeha me ngā Māori i te Tairāwhiti, he piri. Ko Mrs. Wicksteed o Ruatoria me Mrs. Mazengarb ngā wāhine i mōhio whānuitia i te rohe. Me kī, nā tōnā mōhio pai ki ngā whānau o Ruatoria, nānā te kaha ki te hāpai i ngā wāhine Māori ki ngā kaupapa o tēnei wānanga wāhine. Nā tōnā manawanui, me te kaingākau ā ngā māmā ki wā rātau mahi, hautaia ngā wānanga wāhine Māori i tuwheratia i te wā ko e ia te kaitakawaenga mo te rohe. E whai nei wētahi o ngā wānangā wāhine i whakatūwheratia. Ko te mea kē, kāore i kitea ngā ingoa o wētahi o ngā kaimahi o ngā peka nei, kua ngārongo wētahi o ngā pukapuka. Nā te puka mīniti ā te Kaunihera ā rohe i Tūranga wēnei o ngā tirohanga. I tuwheratia wēnei o ngā peka Māori,

- Matakaoa, i tuwheratia i te rā rua tekau mā rua o Whiringa ā Rangī, 1930. Koira te tuatahi o ngā wānanga wāhine Māori ki te timata i te Tairāwhiti
- Ruatoria, i tuwheratia i te rā rua tekau mā rua o Whiringa ā Rangī, 1930. Ko te peretini tuatahi ko Mrs. Wicksteed, ko te hēkeretari ko Mrs. H.C. Smith.
- Tolaga Bay, i tuwheratia i te rā rua tekau mā rua o Whiringa ā Rangī, 1931 Ko Mrs.G. King te peretini, ko Mrs. W. Mōre te hēkeretari. Nā Mrs. Jerome Spencer, te wāhine nāna i timata tēnei kaupapa ki Aotearoa, nāna i tuwhera
- Whangara, i tuwheratia i te rā tuatoru o Poutu te Rangī, 1931. Ko Mrs. C.H. Seymour te peretini, ko Mrs. J. Brosnahan te hēkeretari.

Hautaia tonu te roa i muri mai, i te tau 1933, i tuwheratia e whā ngā wānanga.

⁵⁰ Interviews, Materoa Taare, Maria Raroa.

⁵¹ Interview Materoa Taare.

- Cape Runaway, i tūwheratia i te tuatoru o ngā rā o Poutu te Rangī. Ko Mrs. E. Nepia te hēkeretari.
- East Cape, i tūwheratia i te marama o Poutu te Rangī. Ko Mrs. A. E. Kemp te peretini, ko Mrs. Mavis Nepia te hēkeretari.
- Porourangi, i tūwheratia i te rua tekau mā iwa o ngā rā o Paenga Whawha, te tau 1933. Ko Mrs. Rua Babbington te peretini, ko Mrs. C. Goldsmith te hēkeretari. Ko te ingoa tuatahi o Porourangi i mōhiotia ko Ngatiporou, no muri kē kā tīningia.⁵² Kāore i mōhiotia te take o te tīnitanga engari ko ngā wāhine o taua rōpu no ngā taha e rua o Waiapu, arā no Tikapa, Te Horo, Waiomatatini, Tikitiki me Rangitukia. Ko te peka i Rangitukia i haere i raro i te ingoa Porourangi Circle, ko Maria Raroa to rātau hēkeretari.

Kāore i mōhiatia mehemea i timatatia i te wā i tīni te ingoa o Porourangi. Ko ngā wāhine i roto o taua wānanga no Tikitiki wētahi, ko Iritana Manuel, ko Te Aorere Kururangi, ko Peti Green, ko Hiria Taihuka, ko Ripeka Tuhaka, ko Hēni Kā me Tawai Moana. Ko Maria Mill o Tikapa tētahi o ngā peretini o Porourangi, tekau mā tahi tau e ia i tērā tūranga. I te tuwheratanga o Porourangi, ko Poihipi Kohere te minita i reira. Ko tana kōrero,

"Mai rānō, ko te wawata ā Arihia Ngata, kia tū he roopū pēnei hai whakakōtahi i ngā wāhine Māori me ngā wāhine Pākeha ki te mahi tahi, ki te whakahoahoa, kia mātau ai tētahi ki ngā tikanga ā tētahi."

Ko te tohu o tērā wānanga wāhine ko 'Te Rau Aroha'. Te whakamārama ā Poihipi, koira ngā *'leaves of love'*. Ko tana kōrero,

"Ko te tumanako kia tōhaina e koutou te aroha, me te mahi mo te kore noiho ki ngā pito katoa".⁵³

Na ngā wāhine o Porourangi i inoi atu ki ā ia kia tuhia he kōrero i roto i te reo Māori e hāngai ana ki ngā wawata o te Wānanga Wāhine o Aotearoa. I tonoa tā rātau take ki te

⁵² Wallen, N. 1958. Great Oaks From Little Acorns. ā brief Survey of the 1st 25yrs. of the C.W.I. in Poverty Bay. p.48.

⁵³ Wallen, N. 1958. Great Oaks. p.56.

Kaunihera ā rohe me te kape o ngā tuhinga ā Pohipi. Ki o rātau whakaaro kāore i tika te whakatakoto o aua kōrero Maori. Nā Apirana i tautoko taua take. I nukua mā te hui ā tau ā te Kaunihera e tono kia whakaputangia he pukapuka Maori.

Na te hāpaitanga ā ngā wāhine Pākeha o te wānangā wāhine o Ruatoria, arā, te peretini Mrs. Wicksteed me te hēkeretari ā Mrs. H.C. Smith, i ngā wāhine Māori o Te Araroa, i whakatuwheratia ai tērā o ngā wānanga. No te tau i muri mai, 1934, kā mēngia ko Mrs. Wicksteed te kaitakawaenga mo te rohe o te Tairāwhiti. I tino pai ia mo tērā tūnga, no te mea i mōhio ia ki ngā whānau o te takiwa. Kāore tonu ia i roa i tērā mahi kā timata te wānanga o Rongomaitapui, engari, no te pakarutanga o te pakanga, kā whakatā mo te roanga o te whawhai, kātahi kā timata anō, pērā i te nuinga o ngā wānanga wāhine.

- Te Araroa, i tūwheratia i te tekau mā rima o ngā rā o Pīpiri, te tau 1933. Kāre i kitea ko wai ngā kaiwhakaere o te komiti tuatahi.
- Rongomaitapui, i tūwheratia i te tuawaru o ngā rā o Hereturi Koka, te tau 1935. Ko Mrs. Hughes te peretini, ko Mrs. P. Puha te hēkeretari. Nā te pakanga kā kati mo te roanga o te whawhai, ā, i timata anō i te marama o Paenga whāwhā, te tau 1948.
- Wigan, i tūwheratia i Uawa. Ko te peretini tuatahi ko Mrs. A. Cranswick, ko Mrs. O. G. James te hēkeretari.
- Hinetapora, i tūwheratia i te tekau mā rua o ngā rā o Hui Tanguru, 1936. Ko Mrs. Harridan te peretini, ko Mrs. Whaipōti te hēkeretari. Nā te kōpaka o te penehīni me ngā āhuatanga o te pakanga kāore i tūwheratia ētahi atu wānanga mo te tekau mā rua tau, no te mea i pau katoa ngā kaha o ngā whānau mo ngā hoia.
- Raukokore, i tūwheratia i te marama o Paenga Whawha, 1948. Ko Mrs. B. Collaston te peretini ko Mrs. P. Watene te hēkeretari. Koinei te wānanga mutunga o te whakaminenga o ngā wānanga wāhine kei te raki o te rohe o Turanga.

- Whakaangiāngi, i tūwheratia i te tuawhā o ngā rā o Poutu te Rangi, te tau 1950. Ko te peretini tuatahi ko Mrs. Goldsmith, ko te hēkeretari ko Mrs. Dick.⁵⁴
- Waiapu, i tūwheratia i te tau 1957. ko te āhuanei i whakatā te peka nei i te wā o te pakanga. Anei hoki, i te marama o Hakihea, te tau 1938, i hurirauna ā Mrs. Wicksteed, te kaitakawaenga o taua wā, ki ngā wānanga o te Tairāwhiti, kā peka atu ki Whangara, Tolaga Bay, Wigan, Porourangi, *Waiapu* me Hinetaipora. Tekau mā iwa tau tērā i mua atu o te rā i whakahuatia mo te tuwheratanga.⁵⁵
- Maungārongo, i tūwheratia i te marama o Haratua, 1939, i Ruatoria. Na te pakanga, me te kore mōhio i ahatia wētahi o ngā 'pukapuka o ngā hui' ā wētahi o ngā wānangā, kāore i mōhioia te timatatanga o te katoa o ngā wānanga wāhine o te Tairāwhiti. Inā hoki, i te hui ā te Kaunihera ā rohe, i tū i te rua tekau mā whitu o Pīpiri, te tau 1947, i whakaetia e te minenga, kia makaia ngā pukapuka o ngā wānanga i kati ki waho. Kāore i mōhioia mehemea i pērātia ngā pukapuka o ngā tau i muri.⁵⁶

He wānanga i Rangitukia, ko Rangitukia te ingoa engari kāore i mōhioia ko wai ngā kaiwhakahaere. Ko te whakaaro ko ngā wāhine o taua roopū i noho i Maraehara. No te pakarutanga o te whawhai kā uru atu wētahi ki roto o te roopū o te, WWSA. I whakaarotia, i whakatā tēnei o ngā wānanga wāhine mo te wā o te pakanga engari kāore i timata anō. Kāore i tino mōhioia, engari kei ngā pukapuka o te Kaunihera ā rohe 1938-1945 te haerenga ā ngā kaitakawaenga ki te mātoro atu i ā rātau. Ko Porourangi Circle tētahi o ngā peka i reira, pēra anō ki te peka o Horoera, i whakaarotia i timata i roto i ngā tau o te pakanga.

Nā te tūhāhā o tēnei takiwa, i uāua mā ngā kaitakawaenga ki te mātoro i wēnei wānangā. He uāua ngā rori mo te haere i ngā wā o te hōtoke, me te horohoro o ngā tahataha i wētahi taema, kāore i tino pai mā aua wāhine ki te haere. No reira te rōanga o te wā, he mea nui mehemea i kitea ngā kaitakawaenga i ngā peka o te Tairāwhiti. Nā te pakanga, i tahuri ai ngā whānau ki ngā mahi ma ngā hoia. I kati wētahi o ngā wānanga

⁵⁴ Wallen, N. 1958. *Great Oaks From Little Acorns*. p.47- 48.

⁵⁵ Poverty Bay Federation - Council Minute Book 1938-1945.

⁵⁶ Ibid.

nei mo te rōanga o te pakanga, ā, i tīmata anō i te mutunga. Ko ngā peka o Wharekahika, Rangitukia, Waipiro Bay, Tokomaru Bay wētahi i kati motuhake.

Ko te roopū Tāpiri o ngā wāhine taua - Women's War Services Auxiliary (WWSA).

Tēnei anō tētahi o ngā roopū i te Tairāwhiti nā ngā wāhine Māori i whakahāere, engari kia mōhiongia te whānui ake o tēnei rōpu, me tirohia te tīmatatanga. I te tau 1940, e rima rau ngā wāhine i roto i te roopū Women's Service Corps (WSC) i Akarana. He roopū wāhine i mahi mo te kore utu. Mehemea kā hiahiatia he wahine ko ngā moni hai utu i ā rātau kā haere ki ro putea hai āwhina u ngā mahi mā ngā hoia. Ko te nuinga o aua wāhine i karangatia he *Voluntary Aid Detachments* (VAD's).

Na, no te tau i muri mai, 1941, i whakatūngia te Wahanga Tāpiri o ngā Wāhine Taua arā te WWSA.⁵⁷ I whakaarotia me whakatū he kaunihera o ngā roopū katoa kia ngawari ai te whakahaere i ngā mahi tāmāu whenua. No te marama o Whiringa ā Rangi, te tau 1941, e whitu tekau mā ono ngā rōpū i tono māngai ki te hui tuatahi mo tēnei kaupapa i Poneke. I reira i whakatūngia te kōmiti o ngā māngai i huihui. I karangahia ko te Kaunihera Matua. Nā, koiane i te Kaunihera whakarite kaupapa, me te mana whakahaere o te WWSA. Kua kōrerongia i tērā o ngā upoko mo tēnei kōmiti. I tau anō tēnei o ngā rōpū ki raro i te kaunihera pērā i ngā rōpū katoa e hāpai ana i ngā mahi tāmāu whenua.

I tautokohia e te kāwanatanga te Kaunihera, me te whakahau ko tēnei o ngā rōpu, te WWSA, te rōpū motuhake hai tuitui i ngā mahi tāmāu whenua ā ngā rōpū wāhine puta noa i te motu; engari, kāre he mana ki te whakahau i aua rōpū. Ko te wahine ā te Pirimia, ā Hōhepa Savage, te Peretini tuatahi o taua Kaunihera Matua.⁵⁸ Ahakaoa he aha ngā mahi mā ngā hoia i pīrangī tēnā rōpu mē tēnā rōpū ki te whakahaere, i whakaaetia. Ko te mea nui kē kia puta ngā hua hai āwhina i ngā hoia. Ko te WWSA i te kōhi i āua moni mai i ngā umanga, kā tuku ki te Kaunihera ā rohe i Turanga.⁵⁹ Mehemea i hiahiatia tētahi rōpū ki te whakahaere i tētahi māhi, i haere rawa ngā tono ki te Kaunihera Matua i te tuatahi.

⁵⁷ Latham, Iris. 1986. *The WAAC Story*. Wright & Carmen, Trentham.

⁵⁸ *Home & Country*. 11/3/40. Presidents Report Amy G. Kane. p.5.

⁵⁹ National Archives, Patriotic Funds Poverty Bay. Ref. 1A. 1. 172/6.

I whakatūngia ngā peka o te WWSA puta noa. I Turanga tētahi mo ngā Nēhi, ko Bella Kaua me Hinetiu Pahau ngā nēhi Māori o taua rōpū. I mahi te rōpū nei mai i te Hohiperā i Turanga; wētahi taema kā puta ratau ki te hāpai i ngā tūroro i ngā kāinga me ngā wāhi i hiahia āwhina i te rohe.⁶⁰ He peka anō o ngā Whare Kai, arā ko te wāhanga o ngā *Canteen* i Rangitukia. Ko Huinga Nepia te Peretini, ko Hiria Tangaere te Hēkeretari me te kaitiaki o ngā putea. Ko wētahi o ngā mema i maumaharatia o taua rōpū ko Paea Reihana, ko Hana Kouka me Etā Kohere. I mau kakahu orite te katoa o to rātau rōpū.⁶¹ Ko ta rātau mahi, ko te mātoro haere me te mahi tahi i waenganui i ngā rōpū o te takiwa. Ngā marae kōmiti, ngā Wānanga Wahine, ngā kōmiti o ngā whare karakia, te *Red Cross*, te rōpū Taua o te Wā Kāinga me ngā Taha Moana arā te *Homeguard*, me te rōpū Arai mate Whawhati Tata te *Emergency Precautions Service*.

Ko te mahi ā te hēkeretari, ki te whakamōhio atu ki te Kaunihera Tāmau Whenua ā rohe i Turanga me te Kaunihera Matua i Poneke, ngā mahi kei te whakahaeretia i te rohe. Ko te whakamōhio atu te nui o ngā moni i whakaputuhia, me ngā moni i whakapaua e ngā rōpū whai mana mo tērā mahi.⁶² No te tau 1941, te rua tekau mā waru o ngā rā o Pīpiri, i whakahaeretia e rātau he hui i te kura o Rangitukia, ki te whakanui i te rā maumaharatanga mo Moananui Ngarimu me ngā whanaunga i hingahinga i rāwāhi. I hui katoa ngā tangata o te takiwa mo taua kaupapa, a, i te pō, i hui anō ki te whakatū te kōmiti Māori o Rangitukia.

E rua marama i muri mai, te tuawhā o ngā rā o Hereturi Koka i whakahaeretia e rātau he powhiri i Rangitukia mo te āpiha teitei o te rua tekau mā waru, arā ā Lt.Col. Dittmer me tana hoa wahine.⁶³ I taua wā i te huri haere ā Dittmer ki te tutaki i ngā whānau o te 'C' kamupene me ērā atu o ngā rohe. I mahi tahi te WWSA i te taha o ngā kura ki te whakahioti moni mo te waka te Te Rau Aroha. Ko ngā kura Māori katoa o te motu i hāpai i te kaupapa. Koira te wā i whakarārangi haeretia wā rātau kapa, e hia putū nei te roa o aua rārangi i o rātau kura. Mehemea kā kitea he kapa i te kāinga, i murua aua

⁶⁰ Interviews, Bella Kaua, 1995. Hinetiu Pahau. 1994. Gisborne.

⁶¹ Interviews, Maria Raroa, L.H. Tangaere, Honour. Rickard, Sue Maaka, Apo Wawatai, 1997.

⁶² Interview L.H. Tangaere

⁶³ Tapere nui ā Whatonga School Log Book, June, & August, 1941.

kapa mo taua kaupapa. He mea miharo tērā mahi mā ngā tamariki, no te mea he nui o rātau pāpā i haere. I whakahaeretia he tēpu hokohoko i te kura o Rangituki me te taone o Tikitiki. No te marama o Hongoingoi, te tau 1942, i tīni te ingoa o te WWSA ki te Taura Wāhine Tāpiri ā Tumatauenga, te WAACS te *Women's Army Auxiliary Corps*. Ko te ingoa anake i tīni, ko ngā mahi me ngā tikanga i mau tonu.⁶⁴ No te tau 1946, kā tohua te B.E.M ki te hēkeretari kaitiaki o ngā putea ā Hiria Tangaere.⁶⁵ He maha ngā whakaaro i puta i muri o te pakanga mo aua tohu. Ko te kī ā tana tama ā Hunāra,

"Te tikanga, ko te nuinga o ngā wāhine i taua wā me whiwhi i taua mea.

Ko tena mea ā te mētara, te mahi mo te kore noiho. Me kī ko ngā wāhine katoa i taua taema i mahi mo te kore noiho. He wahine mātau ia ki te whakahaere tikanga, ki te tuhituhi, ki te whakatakoto kaupapa mahi.

Na tōna pai ki te whakatakoto kōrero ki ngā kōmiti ā te kāwanatanga mo ā rātau mahi, te whakaatu atu ngā moni i kohia, ngā moni i

whakapaungia e rātau, i whakatakoto katoatia e ia ki mua i aua kōmiti".⁶⁶

Ko tērā mētara, mo ngā mahi ā taua rōpū wāhine. He wahine i tū ki runga i ngā kōmiti whakahaere i Rangitukia, he mema o te Wānanga Wāhine Ahuwhenua me te peka o te rōpū Arai take Ohorere i tērā takiwā. Wētahi atu i honoretia i taua taema, ko John Penfold o Ruatoria, i whiwhi ia i te B.E.M. Ko Merekaraka Waititi o Ruatoria, i whiwhi i te M.B.E. mo āna mahi i te wā o te pakanga. He wahine mātau e ia ki ngā tikanga Maori, ki ngā kōrero o mua me ngā waiata o Ngati Porou me te Whanau ā Apanui. He wahine i manawanui ki te hāpai i ngā mahi hai hiki i tōna iwi. I hāpai ia i ā Apirana mo āna mahi mo te kāwanatanga me ngā mahi mo te iwi. Ko e ia anō tētahi o ngā wāhine i kaha ki te āki i ngā tāngata ki te hāpai i ngā mahi tāmau whenua. He mema e ia o te Rōpū Wahine Toko i te Ora me te Pāriha o Waiapu.⁶⁷ He wahine rongonui no Waiapu. Ko rāua tahi no te takiwa kotahi, Te Horo me Waiomatatini.

⁶⁴ Home & Country. 11/3/1940. President's report - Amy G. Kane. p.5.

⁶⁵ New Zealand Gazette, p.131-132.

⁶⁶ Interview L.H.Tangaere 1996.

⁶⁷ Mahuika, Apirana. 1973. Nga Wahine Kaihautu o Ngati Porou. University of Sydney. (Thesis)

I te marama o Mahuru, te tau 1942, he hui tino nui ta te ope Taua o te Wā Kāinga me nga Taha Moana, arā te *Homeguard*, i whakahaeretia i tētahi pāmu i tua atu o Ruatoria, kei runga i te huarahi ki Tikitiki. Kotahi rau, e rima tekau ngā tangata o taua māpu i reira. Nā te WWSA me ngā Wānanga Wāhine o te riu o Waiapu i whakahaere i ngā mahi haiwhāngai i ngā tāngata.⁶⁸ He ai ki ngā kōrero ā tētahi wahine i maumahara i taua hui,

"He rā nui tērā, he rawe rōwatu te mātakitaki i ngā tāngata e rangatū ana, te orite o te haere, me te whakamahi i ā rātau pū, engari kāre he kariri.

Ko wētahi o aua tāngata i runga hoiho. I taua rā i whakaatu anō ngā kairererangi i ā rātau mahi rērere orite. He tino maha ngā tāngata i reira".⁶⁹

Te rōpū Arai i ngā Takutai – Homeguard

Ahakoā kāore ngā wāhine o te Tairāwhiti i roto i tēnei rōpū, ko ngā wāhine o te WWSA i te mātoro atu. Tētahi o ngā mahi ā te ope Taua o te Wā Kāinga me ngā Taha Moana, ko te huri rauna ki te kite mehemea kei te tika te arai o ngā wini o ngā kāinga i te pō. Ko te whakaaro, kia kore ai e kitea te mura o ngā kārara me ngā raiti. Ko te tikanga hoki, koi heipu ngā rererangi ā te hoa riri ki te haramai ki tēnei whenua kā whakamakere i ā rātau maitai pahū. Koi kitea rānei, e ngā tima manua—tima ruku rānei, kā whakaeke he hoariri ki tēnei whenua. He puni o te rōpū nei i Wharekahika. I haere ki reira ki te tereina mo ngā mahi ā te hoia. Ko ngā tāngata pakeke rawa mo te whakawhiti ki rāwāhi te nuinga o taua hunga, ngā pāpā o ngā hoia, me ngā tāngata nui ake ngā tamariki i tērā i whakatautia e te kawantanga. No reira, nā wēnei tirohanga i kitea te manawanui me te kaha o ngā whānau ki te tautoko i ngā mahi a ngā rōpu nei, no te mea he mahi ngākau aroha katoa. Koianeī ngā peka i whakahuangia e ngā wāhine.

⁶⁸ Home & Country, 1/9/42. p.53.

⁶⁹ Interview Kiri Dewes 1995.

Te Wāhanga Tuarua

Upoko 4

Ngā Pakanga: Te Kōhurutanga i ā Tiuka Franz

Kia mārāma ai tātau o wēnei rēanga ki ngā kawenga ā ngā māmā i te mutunga o ngā whawhai o te ao, he tirohanga tēnei upoko o te tuingā ki te pūtaka o ngā whawhai e rua e rua i puta ki te ao. Mehemea i kore ngā tāne i hou atu ki wēnei whawhai, kāore hoki ngā āhuatanga i tau ki ā rātau me ā rātau wāhine, e puta. No te mea ko te pakanga tuatahi te whawhai i haere ai he taua Māori mai i Aotearoa nei, koira anō te tīmatatanga o te whakamamae, te whakapōrarururutanga i ngā whānau katoa. I maringi ai ngā toto ā o tātau tipuna i ngā koraha o Ihipa, Karipori, Uropi, me ngā pōharu o Parani. Kei ngā urupā o aua whenua te tini me te mano o Ngai Māori e tiraha ana. I hingahinga i ngā matā ā iwi kē, ko o rātau ingoa kei muri nei, hai mahara aketanga mā ngā whānau mo rātau. He aha i pērā ai, ko te kī, nā te whakaeke ā ngā Tīamana ki roto o Perētīama, arā ā Belgium, koira.

I āwhinatia e Ingarangi ā Ruhia me Parani ki te hāpai i ngā tāngata o Perētīama, ki te whiu i ngā Tīamana e whakaeke ana ki to rātau whenua. Nā, i te tau 1839, i whakaritea e ngā Arikiniui me ngā kāwanatanga o Ingarangi, Parani me Tīamanī, he Tīriti e kī ana me kore rawa tetahi o rātau e tūkinu i te whenua o Perētīama mehemea kā pakaru he pakanga. Ko Perētīama hoki, i te pātata atu ki ā rātau katoa; ahakoa kei tua o te moana o Dover ā Ingarangi, he pātata tonu ki ā Perētīama. Ko te whakatau ā ngā māngai, kia noho wātea tērā whenua, kia kore e tau ki raro i te mana o tetahi o rātau. I whakaaetia, no reira i hainatia e ngā Kāwana, ngā Perēmia, ngā rangatira o aua whenua tā rātau Tiriti.⁷⁰

Pai ana te noho ā te katoa; tae rawa ake ki te tau 1914 nā tētahi nanakia i kōhuru ā Tiūka Franz, ko e ia te irāmutu o te Arikiniui o Austria. I Sarajevo te tamatāne nei i te wā i kohurutia rā e ia. He tāone tērā no Bosnia pātata atu ki Servia. Ko te takiwa tērā o ngā pakanga ināianei tonu; mai ranō kāore anō kia āta tau ngā iwi o aua whenua.

Kāore i roa i muri i te kōhurutanga o Tiūka Franz, kā pakanga tana iwi o Austria ki te iwi o Servia. Ko te tikanga hoki, ko te tamatāne rā kā tū hai Arikiniui mo Austria,

⁷⁰ Pugsley. Ibid. p.18.

kia tae ki tōna wā. No te kōhurutanga i ā ia kā pukuriri tōna iwi, nā kā whakawhiua ā Servia.

I uru atu ngā Tiamana ki te hāpai i ā Austria, ko Ruhia me Parani kā tū ki te āwhina i ā Servia. No te tuatoru o ngā rā o Hereturi Kōka kā uru atu ngā Tiamana ki roto o Peretīama, nā, kua whati i ā ia te Tiriti i hainangia rā e ia, e Ingarangi me Parani. A kāti, no te tuawhā o ngā rā o Hereturi Kōka kā puta te pānui ā te Tari Taiwhenua o Ingarangi kei te tū tahi ā ia i te taha o Parani, Ruhia me Servia ki te whiu i ngā Tiamana.

Arā hoki, no te rua tekau mā waru o te marama o Pīpiri, te tau 1914, i kōhurutia te Tiūka rā. No te marama o muri mai, te rua tekau mā whitu o ngā rā o Hōngongoi kā pakanga tana iwi o Austria ki ā Servia. No te tua toru o ngā rā o Hereturi Kōka, kā tūkinotia e ngā Tiamana ā Peretīama; anā, nā reira kā uru atu ā Ingarangi ki tēnā pakanga nui.

Ka karanga tōna māngai ki ngā Kāwana, ki ngā Perēmia, ki ngā Arikinui o ōna taiwhenua, arā ā Aotearoa, ā Īnia, me ōna iwi i te tonga o Āwhērika, i ā Kānana, i ā Ahitereiria. Ki ōna iwi e noho ana i aua whenua kia haere ki te tautoko i ā ia. Koina, kā puta te pakanga tuatahi ki te ao.

Na te mea i hainangia e rima rau tekau mā rua rangatira o ngā hapu o Aotearoa te Tiriti o Waitangi, i hou ai te Māori ki tēnā whawhai. I mahara ake ngā rangatira ki te manaakitanga ā te Kuini o Ingarangi i ngā tangata katoa o Aotearoa. Mai i te hainatanga i te Tiriti o Waitangi, i te tuaono o ngā rā o Hui Tanguru, te tau 1840, i te manaaki tonu ā Ingarangi i ngā tangata o tēnei whenua. No te karangatanga ki ōna whenua here, kā aro ake ngā rangatira ki te kī me haere he ope Māori.

Te Tuatahi o ngā pakanga. He rāpōpotonga kōrero

E iwa tau te roa o Apirana i roto i te whare pāremata kā pakaru te pakanga tuatahi ki te ao. Kua tae kē te rongō ki ngā rangatira Māori kei te hūnuku he ope ki te whawhai i Ihipa. No te tua ono o ngā rā o Hereturi Kōka, te tau 1914, i tukuna ā rātau waea tonu ki te kāwanatanga me ngā mema Māori, e whakahau ana i ā rātau kia tonohia he ope Māori. Me haere hai kanohi mo ngā tāngata whenua o tēnei motu. I tukuna ā rātau tonu ki ā Te Rangihiroa te mema mo Te Tai Tokerau, ki ā Apirana Ngata te mema mo Te

Tairāwhiti, ki ā Maui Pomare te mema mo te Tai Hauāuru me Tāre Parata te mema mo Te Waipounamu.⁷¹

I mua tata tonu o te pānuitanga ki te motu, kua mohio kē te kāwanatanga mai i te Tari Taiwhenua o Ingarangi, tērā tonu pea kā pakaru he whawhai. Kua wananga kētia e te kāwanatanga ngā whakarite mo te māpere hoia Pākeha, engari kāore i whakaarotia kā karanga ngā rangatira kia tonoa he ope Māori. Mārama rawa atu ngā koroua mo ngā pakanga Māori o mua, kā mahara ki ngā tipuna, he hunga toa mo te hanga pā, mo te kari rua, te wero taiaha me te whiu i te patu.⁷² Kei roto tonu wērā āhukatanga i ngā toto ō o rātau uri, ā, e tika ana me haere.

Ko ngā tonu tuatahi i puta atu ki te kāwanatanga ko ērā no Te Arawa, Ngati Apa me Ngati Kahungunu ki Wairoa, i muri iho kā tae katoa atu ngā tonu ā ērā o ngā iwi, me ngā tonu ā tēnā tangata, ā tēnā tangata puta noa. Kua puta ngā pānui i roto i ngā pepa. Nā, i roto i to Tūranga pepa tētahi pānui e kī ana, kua rerī kē ngā tauira o Te Raukahikatea ki te haere. Koira te kura whakaako mīnita i Ākarana. He nui tonu kāore i whakaaro rua mo te haere.⁷³

He maha ngā whiriwhiringa ā te kāwanatanga mo aua tonu. Nā tēnei kāwanatanga i whakamōhio atu ki ngā māngai o te kāwanatanga o Ingarangi, te tumanako ā ngā rangatira Māori ki te haere ki te hāpai i te karanga. A, me te kī mā rātau kē e whakatau taua īnoi. Ko te mea hoki, kei raro tēnei kāwanatanga i ngā ture whakahaere o Ingarangi. Ko te whakautu i hoki mai,

'E kore e whakaaetia kia whawhai te tangata kiri
paraui i ngā pakanga ā te iwi kiritea'.⁷⁴

⁷¹ Pugsley, C. 1955. Te Hokowhiti ā Tu. The Māori Pioneer Battalion in the 1st War. Reed Books. P.20.

⁷² Ngata, Sir Apirana. 1922. The Treaty of Waitangi. An Explanation. Published for the Maori Purposes fund board. Translation in English by M.R. Jones

⁷³ Pugsley. Ibid. p.20.

⁷⁴ Pugsley. Ibid. p.21.

Oti atu i tēnā. No muri iho, kā puta ngā kōrero kua tukuna e nga rangatira o Inia, he ope hoia ki te whawhai i Parani, ā, kua tae kē atu wētahi tāngata kiri parauri mai i te whenua o Āwherika ki te mura o te ahi.

Kāti, kei te tohetohe tonu ngā rangatira, kei te rongō i ngā kōrero. Kā hoki ano ki te kāwanatanga tā rātau tonu, tētahi atu, me te whakamārama atu mo wērā o ngā tangata whenua kua tae kē ki te mura o te ahi. Koina, kā whakaaetia kia haere he ope Māori. Ko te whakatau ā Ingarangi, ēhara nā te kāwanatanga i whakahau kia haere ngā tangata whenua o ērā wāhi, nā o rātau ake rangatira tonu i tuku. Nā, i whakahautia e te kāwanatanga me whahakatū he kōmiti hai whakahaere i ngā āhuetanga katoa e pā ana ki ngā Māori. Ko Tā Hēmi Carroll me ngā mema Māori ngā tangata o taua kōmiti. Ko ngā iwi i murua rā o rātau whenua, arā ā Waikato ā Taranaki me te Urewera, i te maumahara tonu mo ngā mahi mūrere ā te kāwanatanga ki ā rātau.⁷⁵ Kāore i tautoko te karanga. Arā hoki, i murua o rātau whenua i te wā o ngā pakanga whenua, te kore utu, te kore whakahoki rānei ki ngā hapu no rātau aua whenua.⁷⁶

I pānuitia e te kōmiti whakahaere ngā wakamārama mo ngā āhuetanga katoa mo te pakanga, me te karanga kia rēhita ngā tangata kua eke o rātau tau ki te rua tekau mā tahī, tae atu ki te whā tekau tau. I puta aua pānui i roto i te pepa te Kahiti.⁷⁷ Kotahi marama te wā i whakaritea hai whakarōpu i ngā tāngata e rima rau. Ko te whakaaro hoki ā te kāwanatanga, me tonu te ope hai kōhanga mo Hāmoa. Inā hoki, i eke rawa ngā Tiamana ki Hāmoa, no reira, me tonu he ope hai kohanga mo reira. Nā tēnei, kā whakaarotia e te kāwanatanga me tuku ngā hoia Māori hai kairīwhi mo ngā hoia Pākeha i reira, kia wātea ai rātau ki te haere ki te mura o te ahi i Ihipā.

No te tekau mā whitu o Whiringa ā Nuku, i whakaeke atu te tuatahi o ngā tāngata ki te puni hoia i Waiatarua, i Ākarana. I ā rātau i reira kā rongō rātau i ngā kōrero kei te tonoa ngā Māori ki Hāmoa. Kāore i whakaae ki tērā whakarite, no te mea, kāore hoki te pakanga me ngā Tiamana i Hāmoa. Tā rātau kē, me haere tika tonu ki te mura o te ahi.

⁷⁵ Cowan, James. 1926. 'Te Hokowhitu ā Tu'. p3.

⁷⁶ Orange, Claudia. 1987. *The Price of Citizenship*.

⁷⁷ *Ibid.* p.21.

Kāore ngā Māori i roa i te puni hoia kā wehewehetia ki rō ope iti. E hika! kā rarururu rā ngā Māori. Kua mikirapu katoatia ngā iwi, kua wehewehe ngā hoa me ngā whanaunga, nā tēnei āhuatanga kā tutu ngā Māori. Me pewhea e ea ai ngā kupu poroporoāki ā o rātau pāpā i to rātau wehenga mai i ngā marae. I kī rā,

'Haere, hikina te mana o tō iwi, mahara ake ki o koutou tipuna toa'.⁷⁸

Anā, me pewhea e tutuki wērā kōrero kua noho wehewehe. Kāti, kā tohetohē anō ngā hoia, kā whakaputa i o rātau whakaaro. Nā aua tohe kā whakaritea me whakarōputia rite tahi ki o rātau rohe-ā-iwi, me noho motuhake he rōpu Māori. Kaua e wehea ki te taha o ngā Pākeha, ki roto iwi kē rānei, no te mea, he maha ngā whanaunga mā ngā tuakana ngā taina e manaaki. Kā whakaāetia.

No te tau 1915, te tekau mā whā o ngā rā o Hui Tānguru, kā tere Te Ope Māori tuatahi mā runga i te tima *S.S. Warrimoo*, kā ū atu i Ihipa, i te rua tekau mā ono o ngā rā o Poutu te Rangi.⁷⁹ I murua wētahi o ngā tima hokohoko hei kawē i ngā hoia; ko te *Arawa*, *Athenic*, *Hawkes Bay*, *Limerick*, *Orari*, *Ruapehu*, *Star of India* me te *Waimana nga tima*.⁸⁰

I ngā rā mutunga o te whawhai tuatahi, te tau 1918, i rangatū te ope Māori ki te tāone o Le Quesnoy i France. I reira kā haurarotanga ngā Tiamana ki ngā Māori o te rua tekau mā waru. I kumea te haki ā ngā Tiamana ki raro kā hutia to Ingarangi ki runga i te pou haki o te tāone. Nā ngā tamariki o te kura o Otaki i koha te haki i hutia i Le Quesnoy. E toru ngā haki i kohaina ki te ope Māori, tētahi nā ngā tamariki o te kura o Horowhenua, tētahi atu nā te iwi o Ngai Tahu i Kaiapoi i hoatu mo te wā kā rangatū rātau ki roto o Berlin. Kāore ngā Māori i tae ki Berlin, i Le Quesnoy tonu kā pau te kaha o ngā Tiamana. No te hokinga mai o ngā hoia o te pakanga tuatahi ki te kāinga, ko te ope Māori anake o ngā ope o Aotearoa i hoki ope mai mā runga i te tima Westmoreland, i te marama o Poutu te Rangi 1919. I tu he powhiri nui mo rātau i Ākarana, i Rotorua me Tūranga, i o rātau marae kāinga hoki.⁸¹

⁷⁸ Pugsley. Ibid. p.26

⁷⁹ Pugsley. Ibid. p.31.

⁸⁰ Lawson, Will. 1918. Foodships for Britain. p.13.

⁸¹ Pugsley, C. p.74, 77, 78.

I muri tata tonu i te mutunga o te pakanga tuatahi, he tāruru manua o tere i ngā moana o te Tairāwhiti, i te takiwa o te Awanui i puta katoa ngā whānau o reira ki te mātaki. Ki ngā kōrero ā tētahi i reira i taua wā, e toru maero noa iho pea te tawhiti atu i tāhuna. Kua puta ke te rongō kei te tere aua manua, nā, kā katia te kura o te Awanui mo taua rā kia wātea ai ngā tamariki ki te kohi wahie hai ahi muramura mo te pō. No te putanga mai o ngā manua, i te murara katoa ngā raiti o ia tima, he mea ātāhua te kite atu. I whakahāngaitia ā rātau rama hāhu ki te takutai, kā mārama katoa te one me ngā maunga. I muri iho, i whakapokohia ngā raiti katoa o tētahi, kā whakahāngaitia ngā raiti o wēra ki runga i tērā, kia kite paitia e ngā tāngata i tāhaki. I kīa he mea tino miharo tērā whakaatūranga i taua wā.⁸²

Te tuarua o ngā pakanga

Kāore i pau te rua tekau tau i muri i te mutunga o tērā o ngā whawhai, kā pakaru anō he pakanga ki te ao. No te mea koiane te pakanga i haere ai te mano me te tini o ngai Māori, ā, i whakawhiti anō i te Moana-nui-ā-Kiwa, he tirohanga ki te pūtaka o tēnei o ngā haere. Koinei te pakanga i whakapau kaha ai ngā whānau puta noa, ki te tonu kai mā ngā ope o te Rua tekau mā Waru. Kātahi tonu ā Aotearoa whānui kā ora mai i te pēhitanga o te kore mahi i ngā tau 1930, kā pupu ake he raruraru nui kē atu i te pōharatanga hai patu i te iwi Māori.

I karangatia e ngā māngai o Ingarangi ōna whenua here ki te awhina i ā ia i te whakaēkenga o ngā Tiamana ki roto o Pōrana, me te whakaweti hoki ki te whakaeke ki runga o Ingarangi. No te taenga mai o te kōrero ki tenei kāwanatanga, i te tuawhā o ngā rā o Whiringa ā Nuku, kā kī te Pirimia ā Savage, 'Ka tū pakari tātau i te taha o Ingarangi, ahakoa kā haere e ia ki whea kei reira anō tātau'.⁸³

I taua wā, kua uru atu ā Apirana rāua ko Maui Pomare me wērā atu o ngā mema Māori ki roto i te Pāremata. Ko rāua ngā mema i mōhio ki ngā nekeneke ā te kāwanatanga me ngā mahi i whakahaeretia e pā ana ki te ope Māori i haere ki te pakanga tuatahi. Ko te hiahia ā Apirana, me haere ngākau āroha noa ngā Māori, pērā i o rātau pāpā o tērā o ngā whawhai. Kāore ngā Pākeha i rata ki tērā whakaaro, ko ta rātau

⁸² Hughes, S.L. & I.C. 1988. Port to Pasture. p.103.

⁸³ Director, Department of Tourism and Health Resource and Publicity. 1941. New Zealand's War Effort: Two Years achievement. Government Printing Office, Wellington.

kōrero me māpere te katoa, ngā Māori rite tahi kiā rātau ngā Pākeha. Ahakoa ngā amuamu i whakaaetia e te kāwanatanga te inoi ā Apirana me rātau o ngā hau kāinga. Kāore ngā Māori i māperetia, arā i whakahaungia kia rēhita mo te haere ki te whawhai, engari ngā Pakeha, no te mea, ko te nuinga o rātau i tau mai ki tēnei whenua, no Ingarangi.⁸⁴ I puta te panui ā Neville Chamberlain, kei te whakapiri ā Ingarangi, ā Wīwī me Ruhia ki te whawhai i ngā Tiamana. Koira, kā puta ngā pānui me rēhita ngā tāngata.

I whakaritea e te kāwanatanga he kōmiti hai whakahaere i ngā āhuatanga e pā ana ki ngā Māori, kā mēngia ko ngā mema Māori o te Pāremata me Paraire Paikea, ngā tāngata mo taua kōmiti. Nā, i whiriwhiria e te kōmiti ngā āhuatanga mo te rēhita i ngā tāngata mo te haere. kā waihangatia e rātau ngā tikanga hai whakahaere i ngā āhuatanga mo ngā tēnei o ngā pakanga. Tuatahi, ko ngā tāngata takakau kua eke ki te rua tekau mā tahi tau te pakeke, tae atu ki te whā tekau tau, me rēhita o rātau ingoa mo te haere. Te tuarua, he whakamātau ā tinana, ki ā kitea ai te ora o te tangata mo ngā mahi ā te hoia, kia pāhi i tērā ā, kā whakauru ki ngā puni hoia. Te tuatoru ko te haerenga mai i ngā puni, ki ngā tima mo te whakawhiti.

Ko te hiahia ā ngā koroua me whakarōputia ngā Māori rite tahi ki o rātau rohe ā-iwi, tētahi atu, me whakatū he Māori hai āpiha mo rātau, no te mea, kā pai kē ake te mahitahi ā ngā Māori, mehemea kā whakarōpūtia rātau. kā ngākau pono, tētahi ki tētahi. Me tuku wētahi kia whakaākona mo tērā mahi. Ko tā te kāwanatanga hiahia, he Pakeha mo auā tūnga.⁸⁵ Koira, kā hoki ngā mema Māori ki o rātau ake takiwa ki te rapa wētahi tāngata hai tono ki te puni i Māwaihākona i Pōneke, kia whakaākona hai āpiha. Ko Apirana i te Tairāwhiti e āki ana i tōna iwi kia rēhita.

Ko ngā tūnga mo ngā āpiha tino teitei i tohua e te kāwanatanga ko ngā āpiha Pakeha, kā tohua ko Dittmer te kaiārahi tuatahi ā ko Hōri Bertrand tana kaiāwhina.⁸⁶ Kāore i pau te toru wiki i muri o te panuitanga me rēhita ngā tangata, e iwa rau ngā

⁸⁴ Orange, Claudia. 1955. The Price of Citizenship. The Māori War Effort. Ā Paper for Kia Kaha, Forever Strong. Ā paper to examine NZ's involvement in WW2. p2.

⁸⁵ Orange. Ibid.

⁸⁶ Cody, J.F. 1956. Official History of N.Z. in the Second World War. 1939-1945. War History Branch Dept. of Internal Affairs, Wellington. P.2.

Māori i haina.⁸⁷ Kāore i mōhiohia i taua wā, engari koira te timatatanga o te whakararuraru i ngā whānau, i ngā mātua, me ngā wāhine moe tāne.

⁸⁷ Cody. J.F.Ibid.

Upoko 5

Nga wāhine

Ko ngā kōrero e whai ake nei, ko wētahi o ngā whakataunga i puta mai i ngā tukunga kōrero ā ngā wāhine tekau mā rua, i uia i ngā tau 1994—1997. I tāpiritia o rātau ingoa mārena tuatahi, no te mea koira o rātau ingoa i te haerenga o ngā tāne ki te pakanga tuarua. I uia rātau i o rātau kāinga. Nā te pakanga tuarua i pouaru ai wēnei o ngā wāhine.

- Ko Rawinia Kerei Carlson o Waihou—Whangaparāoa, i uia i Tūranga. Tōna pakeke, whitu tekau mā whā tau.
- Katarina Taumaunu Poi o Tikitiki, i uia i Tūranga. Tōna pakeke, whitu tekau mā rima tau.
- Kumeroa Rangihuna Rowland o Tikitiki, i uia i Heretaunga. Tōna pakeke, whitu tekau mā rima tau.
- Maria Green Rāroa o Rangitukia, i uia i Rangitukia. Tōna pakeke, waru tekau mā ono tau.
- Mary Hunt Smith o Te Araroa, i uia i Papaiouea i Manawatu. Tōna pakeke, whitu tekau mā waru tau.
- June Kua Pewhairangi o Te Horo i uia i Tūranga—i mate tana whaiaipo. Tōna pakeke, waru tekau mā toru tau.

I waimarie wēnei o ngā wāhine i hoki mai wa rātau tāne. Ahakoa i hoki mai wētahi me ngā māuiuitanga o ngā taotū i te tinana, ko te mea nui i tae pai mai rātau ki te wā kainga.

- Wati Gudgeon o Tikitiki, i uia Tūranga. Tōna pakeke, whitu tekau mā toru tau.
- Katarina Haig, o Ruatoria, i uia i Tūranga. Tōna pakeke, waru tekau mā toru tau.
- Noni Jackson o Heretaunga—i tipu ake i Poihākena, i uia i Raumati. Tōna pakeke, whitu tekau mā ono tau.
- Mereaira MacDonald o Waihou—Whangaparaoa, i uia i Waihou. Tōna pakeke, waru tekau mā waru tau.
- Bella Paenga o Tokomaru Bay, i uia i Tikitiki. Tōna pakeke, whitu tekau mā ono tau.
- Hine Pāpuni o Uawa, i uia i Uawa. Tōna pakeke, whitu tekau mā whitu tau.

Tokorua o ngā wāhine no te Whanau ā Apanui, tokoiwa no Ngati Porou, kōtahi no Kahungunu i moe he hoia no Te Araroa. Ehara i te mea i āta mēngia ko ngā wāhine o

Ngati Porou hei waha kōrero, engari koianeī ngā morehu wāhine i kitea o te rohe, ā, i mārena i mua i te haerenga o ngā hoia ki te pakanga tuarua. Kāore i ea ngā wawata kia whānui te toha o ngā wahine mo te kaupapa. Kua mate kē te nuinga o ngā kuia o tērā rēanga. Mai i te whitu tekau mā rima ki te waru tekau mā ono tau te pakeke o ngā wāhine nei. E whā ngā āhuatanga o ngā wāhine moe tāne i mahue ki te kāinga i te wā i whakawhiti ai ā rātau tāne. Tuatahi, ko ngā wāhine tokowhā nuku atu te kaute o ngā tamariki, tuarua ko ngā wāhine he pēpi tonu tētahi o ngā tamariki, tuatoru ko ngā wāhine i te hapu, tuawhā ko ngā wāhine moe tāne, ā, kāore ā rāua tamariki. Tokorua o wēnei wāhine i puta ki te hāpai i ngā mahi tāmau whenua o te wā, arā i haere ki te mahi i ngā mahi i mahue wātea i ngā tāne i roto i te taua rererangi. Ko wētahi katoa o ngā wāhine i whiwhi mahi i te kāinga. Ruarua noa iho ngā wāhine o te Tairāwhiti i puta ki waho o te rohe ki te mahi, ko te nuinga i noho tonu i o rātau kāinga ki te kawē i ngā mahi ā ngā tuakana me ngā pāpā. Kei te whakaatūranga e whai nei ngā māramatanga mo rātau.

Ngā wāhine me ā rātau whānau.

Nga pouaru	Kainga noho 1939	Pēpi nohinohi	Tamariki 1940	Mahi tuatahi	Mahi, kua Marena	Nga Tamariki o te whanau tuatahi /tuarua			
						tahi	rua	toru	=
Rawinia	Matua	Kahore	Kahore	Paamu	Paamu	3	5		8
Maria	Hungarei	1	5	Kura mahita	Tiaki tana Matua	5	3		8
June	Matua	1		Tahiwhare	Tamariki	1	7	5	12
Katarina P	Te tipuna	I te hapu	1 whangai	Tahiwhare	Tamariki	1	11		12
Kumeroa	Matua	1		Hotera	Tamariki	1	10	2	13
Mary	Hungarei	1		Tahiwhare	Toa hoko	1	2		3
Nga Wahine i Hoki mai a ratau tane									
Wati	Matua	1		Tahiwhare	Tamariki				10
Hine	Matua	Kahore	Kahore	Taua rererangi	kainga				3
Katarina H	Matua	Kahore	Kahore	Taua rererangi	Tamariki	3		3	6
Bella	Paamu	1	4	Tiaki i ona Taina	tamariki				
Mereaira	Paamu		I mate	Paamu	Whāngai				3
Noni	Hungarei	I te hapu		Tari	Tamariki				3

Te whanau: Tahi = te whanau tuatahi. Rua = te whanau tuarua. Toru = nga tamariki a te tane tuarua.

Te Rēhitatanga

Ehara tērā i te wā ngāwari mā ngā mātua, te koingo a ngā tamatāne mo te haere, me te aroha hoki mo to rātau kore mōhio ki te hōhonutanga o tērā haerenga; he patu tangata te mahi, tērā tonu pea he haere motuhake. Ko ngā whakaaro o ngā tamatāne i pau kē mo ngā mahi ngahau me te haere ki he whenua kē, kāore i te whakaaro ake mo te kaupapa o te haere, ki te kawē pū me te pēneti hai patu i wētahi atu tangata. I puta ki roto i ngā pepa, ā, i pāohotia i runga i ngā teihana reo irirangi o te motu ngā āhuetanga katoa i whiriwhiria mo te rēhita ā te tangata. Kāore i mōhiohia i taua wā ngā āhuetanga kā pā mai ki te iwi kāinga. Nā te whakahau ā Ta Apirana Ngata ki tana iwi i te Tairāwhiti me haere ki te haina, ohore ana ngā wāhine i te hureretanga o te nuinga o ngā tāne ki te rēhita i o rātau ingoa.

Ko ngā kuia me ngā koroua i pākahatia, i pāpouritia, no te mea, i te mahana tonu ngā mahara mo te maha o ngā whanaunga i mate atu i tērā o ngā pakanga i puta ki te ao, arā te pakanga tuatahi. Kāore i taea te ukui i te hinengaro ngā mahara mo te tini o rātau e

takato mai rā i ngā urupa o whenua kē. Arā i Ihipa, Karīpori me Parani. Pērā anō ngā mātua, ehara i te wā ngāwari mo rātau te pirangi haere ā ngā tama ki tēnei o ngā whawhai. Ki o rātau whakaaro kāore i te mōhio pai ki tērā haerenga, ko te hōhonutanga, ko te patu tangata, tērā tonu pea he haere motuhake.

I rangiruatia ngā whakaaro o wētahi kā kī,

'Ehara nā tātau te whawhai'. 'He aha e pirangi nā ki te haere'.

'E noho ki te mahi i ngā mahi o te kāinga'.⁸⁸

Ko wētahi anō o ngā pakeke i kī,

'Haere! Kaua e tukuna mā te manene e whawhai mo tātau.

No tātau tēnei whenua, haere kei heipu ā te wā kā pirangi āwhina tātau'.⁸⁹

Ahakoā ngā āwangawanga, i hua kore ngā aue, i hunuku tonu ngā tāne ki te haina i o rātau ingoa mo te haere.

He mea uaua mā ngā kaimahi o ngā tari rēhita te whakarite e hia te pakeke o te tangata, no te mea, kāore he tatauranga pōti mo te Māori i taua wā. No te marama o Mahuru, te tau 1938 kā whakaritea e te kāwanatanga he rēhita Māori mo tētahi penihana, engari i whakaarotia rua tekau mā rima paiheneti noa iho o ngā Māori e mahi ana i taua wā i whakakī i ngā pepa mo taua kaupapa.⁹⁰ Ahakoā tērā tūāhua, i mōhio tonu ngā kaimahi o nga tari ki te nuinga o ngā whānau e noho ana i roto i o rātau ake rohe.

He tikanga hou tērā ki ngā rangatahi o te wā, no reira mehemea kā haina tētahi, kā haina ano ngā hoa. Ko wētahi i haere huna ki te rēhita – kāore i whakamōhio atu ki

⁸⁸ Quote, Hona Tangaere. 1998. Nā tō mātau pāpā wēnei kōrero ki ā iā i tana hokinga ki te whakahoki i ana kuri me ana hoiho ki te pāmu. Kia hoki mai, he kararehe mahi āna. Kāore i haere. Koirā te wā i tūtaki atu ia ki tana whanaunga ā Bronco.

⁸⁹ Raroa, 1997. I puta tēnei kōrero i ā Maria mo ngā kōrero ā tana hungārei. I tautokotia e Tārati Raroa te haere ā tana tama ā Pētueru ki te pakanga. E kī e ia, hai manaaki i ngā tāngata o Ingarangi, me te Kīngi e manaaki rā i tēnei whenua.

⁹⁰ Orange, Ibid.p.2.

ngā mātua, ki ngā hoa wahine, ki ngā rangatira o ngā wāhi mahi rānei. No muri kē, kātahi anō kā kōrerotia kua oti te haina. Nui tonu i whakapiki ake, ā, i whakaheke rānei i o rātau pakeketanga kia rite ki te whakahau ā te kawanatanga. Inā, me eke te pakeke o te tangata ki te rua tekau mā tahi, tae atu ki te whā tekau mā rima tau, kā whakaaetia kia haina. Ahakoa tērā whakarite, i kore taea te aukati te nuku tahitanga ki te rēhita. Mo te nuinga, he mea tino angitu tērā, he haere ki whenua kē, engari, ko te mea nui rawa atu, nā te haere o ngā hoa. Kei te haere te katoa o ngā hoa, koira kē te tino kipa mo te haere.

He taema āwangawanga tērā mo te katoa. Ko ngā teihana nunui, ngā wāhi mahi me ngā mahi o ngā kainga i rarururutia, no te mea i te whakarere ngā kaimahi i ngā mahi hēpara, tope rākau, hanga taiapa, kuti hipi, mahi kau me era atu mahi o runga pāmu, ngā mahi hai oranga hoki mo te whānau. Wētahi o ngā tāngata, kāore anō ki ā puta i tua atu i o rātau kainga pakupaku pērā i ā Tīkapa, Rangitukia, Pōtaka, Waipiro, Waihau, Omāio me ērā atu o ngā kāinga o te takiwa. Kia maumahara, ruarua noa iho ngā whanau whai waka i aua rā, kā pirangi te haere ki hea ki hea, kā haere mā runga hoiho.

He maha ngā mātua i whakakore i te haere ā ngā tama. Hai whakamana i te whakakore, i waeatia ngā kaimahi o te tari rēhita. No te taenga atu o Wiremu Paipa ki te haina, kua tae kē te whakakore ā tana pāpā i mua i ā ia ki ngā kaimahi, ko te take i kīa atu, me noho ki te miraka i ngā kau. kā kī ā Wiremu,

"Taku kaha whakatakariri—tangi tonu atu au!"

Ehara anake ko ia i pērātia. E toru rawa ngā haerenga ā Neho Koia ki te rēhita. I tana haerenga tuatahi, kā rongo tana kōkā ā Hēni Mōrete, kā haere tana whakakore ki ā Apirana—kā katia tēnā haere āna i taua wā. Kā tohe anō ia engari nā Jim Ferris tonu i whakakore, no tana mōhio kāore anō kia rua tekau mā tahi tau tana pakeke. No te hokinga tuatorutanga ā Neho, kātahi anō ā ia kā tukuna kia haina, ā, kā haere ki te puni hoia.⁹¹

Kāre anake mā ngā mātua e whakakore te haere ā tētahi, mehemea kā puta te kōrero ā ngā tipuna, ngā pāpā, ngā kōkā rānei koira tonu atu, kā tangohia te ingoa mai i te rēhita. Ko Jim Ferris tētahi i te tari rehita. Nā, mehemea kā whakaaro ia kāore anō

⁹¹ William Paipa, Jan. 1996.

tētahi i te rua tekau mā tahi tau te pakeke, kā whakakorēngia te haina. Ahakoa kā tohetohe ki ā ia, maringi rānei ngā roimata, kāore ā ia e aro ake, kā whiua te tangata ki waho. Ehara tana mahi i te mahi tātakimori, no te mea, kā tuku roimata wētahi, kā whiuwhiu kupu wētahi, kā mina whawhai wētahi, kā tau tautohetohe atu wētahi ki ā ia mo tana whakakore i ā rātau. Ahakoa i whakapāmaemaetia wētahi, engari i whakarongo, wētahi anō i taringa turi ki ngā whakahau.

Nā Apirana i whakarite he pahi hai mau i ngā tāngata mo te whakamātau ā tinana i Turanga. E toru rawa ngā pahi mo te rohe mai i Wharekāhika ki Uawa. I mahara ake te tungāne ā Hona Tangaere ki taua haerenga,

"Kikī ana ngā pahi i ngā mea kāore anō kia eke ki te rua tekau mā tahi tau. Tekau mā whitu tōku pakeke, mātau katoa me ōku hoa i haere i taua wā. Ko Tat Poi, Raurau Taare me Jerry Haerewa wētahi".

I pāhi ia me ōna hoa i taua whakamātau ā tinana, engari no tana whakamōhio tangata atu ki tōna pāpā, ko te whakahoki ki ā ia,

"E ta! he tamariki rawa koe. Ehara tēnā whawhai nā tātau".

Pūare ana te Poutāpeta i Tikitiki, kā waeatia ā Jim Ferris kia tangohia tana ingoa i te rārangi ingoa o te rēhita. No muri iho, kā tohetohe ia ki tana kōka kia wāea anōtia ā Jim Ferris, kia whakahokia tana ingoa ki taua rehita. Ko te whakautu ā Jim,

"Kua tae kē mai te kōrero ā te pāpā, kāore e taea".

Ahakoa kāore i pai ki ā ia te whakakoretanga i tana haere, ko e ia tētahi i whakarongo, kāore i haere.⁹²

I wetiweti ngā tamatāne i ā Jim Ferris. Ngā tūmomo karo katoa i whakamātautia e wētahi kia tukuna rātau kia haina. Ahakoa i waea atu ngā mātua ki te whakakore i te haere ā ngā tama, ko ngā mea e mōhio ana kā pērā, i karo i ā Jim, kā haere kē ki tētahi

⁹² Tangaere, 1997. I uia e ia i tana kāinga i Tūranga.

atu o ngā kaimahi. Wētahi o aua tama nāna i whakahau kia hoki ki te kāinga, kāore i whakarongo, i haere kē ki te tari i Opotiki haina ai, ā, i whakawhiti atu ki rāwāhi.⁹³

He maha ngā mahi nanakia i mahia i te wā o te rēhitatanga kia uru ai mo te haere. Tokomaha i haere i raro i te ingoa o te pāpā, i raro rānei i te ingoa o tētahi o ngā tuakana. I haina wētahi i to rātau ingoa karanga rua, wētahi anō i muru i ngā pepa ā tētahi atu o te whānau. Inā hoki, i muri i te rēhitatanga, i tonoa he pepa mo te wā whakamātau ā tinana ki ia tangata, kia pāhi i tēna, he reta anō kā tonoa ki te whakaatu atu te wā mo te haere ki te puni hoia. Ko wētahi o aua pēpa, i riro kē i tētahi o ngā tungāne.⁹⁴ Ki ngā kōrero ā ngā hoia mo Jim Ferris, he tangata pumau ia ki tana kōrero, mehemea i whiua koe ki waho, koina tonu; kia eke o tau ki te rua tekau mā tahi, kātahi anō kā hoki atu ki te rēhita. Ahakoa tana taikaha, tokomaha ngā tamariki i puta, ā, i haere ki ngā puni hoia i Ohaewai, Papakura, Hopuhopu me Māwaihākona kia whakaākona mo ngā mahi ā te hoia. No te tau 1943 kua nui ake tēra āhuatanga.

Ko wētahi i haere, kua tata kē ki te rima tekau tau te pakeke. Ko te pāpa o Noni Jackson tētahi. He mōrehu ia no te pakanga tuatahi, ā, i haere anō ki te pakanga tuarua. I Poihakena kē ā ia me tōna whānau e noho ana, kā pakaru te whawhai. Ahakoa kāore tana hoa wahine i pīrangī kia haere ia, nā tana whakaaro hoki kua pakeke rawa ia mo tēra mahi. Engari i mau tonu tana tāne ki tēra haere māna. I hoki mai ki Heretaunga, kā haina i reira. Ki ngā kōrero ā Noni, i kī tana pāpā, kāore he raruraru kā whakahekengia e ia ōna tau. Koira, i pēratia e ia.⁹⁵

Ahakoa i mōhiotia ēhia te kaute o ngā tamariki i mua o te rēhitatanga, i haere tonu wētahi o ngā pāpā nuku atu i te tokotoru ngā tamariki. I te timatatanga i ū tonu ki tēra i whakaritea e te kāwanatanga. Inā, ko ngā pāpā tuatahi mo te haina ko rātau kāore he tamariki. Tuarua, i whakarewahia ki ngā mea kotahi te tamaiti, e rua rānei ngā

⁹³ Haig, 1997. Ko tana tūngāne ā John Walker, me ōnā whānaunga i rēhita i te tari i Opotiki. I karo i ā Jim Ferris, no te mea kā whakakorea e ia tā rātau haere. Haig, 1997.

⁹⁴ Kei ngā uiuingā ā ngā hoia. 1994. Ngā kaitiaki o aua uiuingā, ko te kōmiti matua mo te Kamupene 'C', '*Ngā Tāonga ā ngā Tama Toa o Te Rua Tekau mā Waru, mai Tarakeha ki Paritū*'. Kei Tūranga.

⁹⁵ Jackson. 1997.

tamariki, no te roanga āke o te whawhai i whakawāteatia ki ngā mea kā taea te haere, engari, kāore i kī kei te kaha ake te hingahinga o ngā hoia. No te whakangāwaritanga o tēra āhuatanga, koira te taema i tino piki te kaute o ngā tāngata i rēhita.

E rua o ngā pāpā whai tamariki i whakawhiti ki rāwāhi ko Hōne Te Kauru Green me Ra Paenga o Tikitiki. Tokorima ngā tamariki ā Hōne, tokowhā wā Rā. Ko Hōne tētahi o ngā tāngata i tohua e Apirana mo te haere ki Māwaihakona kia whakaākona hai āpiha. Kāre ā Apirana i kite i te ingoa o Hōne i te rarangi ingoa o ngā mea i haina, kā patu atu tana waea ki te pāpā, arā ki ā Totorewa, ki te pātai mehemea kā wātea ā Hōne mo tēra tūnga, kā whakaae atu te pāpā. Ahakoa he pakeke tonu ā Hōne ki te kōrero mōna anō, i haere kē te pātai ā Apirana ki te pāpā, no te mea, i mōhio a ia ko Hōne te kaimiraka i ngā kau, ko e ia anō te kaimahi o runga i te pāmu. Tētahi atu, i mārama pai a ia ki te whakapapa o ngā tāngata i tohua e ia hai āpiha.

Kāore ā Maria i pirangi kia haere ā Hōne, nā te tono ā Apirana kāore ā Hōne i kaha ki te whakakore. Kua tae kē ā ia ki te puni hoia i Papakura kā whakaaro e ia tēra tonu pea me haere te whakakore ā Maria, kā tuhī atu me haere tana whakahē. Kā kī a Maria,

"Kāti, e hika! Ko wai te tangata kā whakahē i ā Apirana. Kā māro te whakaaro a tēra tangata, koira tō".

I haere tana whakahē, engari ko te whakautu ki ā ia, ko tūreiti kē, me haere kē ngā whakakore i te timatatanga. No reira, i māro ai tēra haere mā tana hoa. Kua tata tonu te wā mo tana ope ki te whakawhiti kā whānau mai ta rāua tamaiti tuarima. Nāna tonu i kī me tapa ko tōna ingoa mo tēra o ā rāua tama, kā tapaina e Maria ko Hōne Te Kauru te ingoa o te pēpi.⁹⁶

Kāore tonu i taea e ngā māmā me ngā wāhine mārena te whakakore te hia haere ā ngā tāne. Ko Ra Paenga tētahi i rēhita i taua wā. Kāore tana hoa i pirangi kiā haere ia, no te mea, tokotoru wā rāua tamariki, ā i te waha tamaiti anō. Kā whakaaro tana hoa, kā pēhea hoki ngā mahi o te pāmu. Kāre ia i te mōhio kua oti kē i ā Rā te whakarite he kaimahi. I taua wā, ko te whakaaro ā wētahi, kei runga āke te penihana ā te kāwanatanga

⁹⁶ Raroa. 1997. I wehe atu ā Hōne Te Kauru Green mai i Papakura, 1940.

mā ngā wāhine moe tāne, whai tamariki hoki, i tēra o ngā hua kei te puta i te pāmu. I oti katoa i ā Rā ngā whakarite ngā tikanga me ngā kaimahi hai āwhina i tana hoa i ā ia e haere rā. No reira kāore ngā wāhine i mahue kore oranga.

He wā aronganui tēra mo ngā wāhine moe tāne, kei te mōhio rātau, ko te wawata ā ngā tāne ki te haere i te taha o wēra o ngā hoa me ngā whanaunga. I te moana tonu te tima o te ope o Rā mā e tere ana, kā whānau te tuawhā o ā rāua tamariki. I tapaina e Bella hai ingoa tonu mo Rā te ingoa o te pēpi.⁹⁷

Koira te wā kua kaha te hingahinga ā ngā hoia, tokomaha kua mate i nga maitai marara ā te hoariri. Kei te pānuitia i runga i te reo irirangi, kei ngā pepa—arā te Gisborne Herald o Turanga me te Weekly News o Ākarana ngā rārangi ingoa me ngā whakaahua o rātau kua mate. Wētahi o ngā hoia, e rua e toru kē ngā taema i taotūtia kā hoki anō ki te mura o te ahi, kāore anō kia ora pai te tinana, kia ora tika rānei ngā mauuitanga kua tonu anōtia ki te hapai i ngā ope iti. Nā wēnei tūahua i puta ai ngā taitamariki, ngā pakeke me ngā pāpā ki te whakapakari i ngā ope iti i te mura o te ahi. Koira tonu te taema o te kaute nui o ngā rēhitatanga.⁹⁸

⁹⁷ Paenga, 1997.

⁹⁸ Orange. Ibid.p.3.

Ngā poroporoāki

He maha ngā hui poroporoāki i whakahaeretia i ngā kāinga me ngā marae i mua i te whakaurutanga o ngā hoia ki ngā puni, mē rātau e whakawhiti ana ki rāwāhi. I te haerenga tuatahi ki ngā puni hoia, i haere te katoa o ngā tangata i roto i o rātau ake kakahu. No te hokinga atu ki ngā kāinga, kua mau kē o rātau kākahu hoia. Koira te wā i hua ai te tikanga o tēra haere ki ngā whānau, kā mōhio kāore te haere ā ngā hoia i te haere noa iho, ā, he aha kā heipu ki ā rātau i ngā rā kei te heke.

Ahakoā ngā māharahara ā wētahi, he nui ngā mea i te whakaongaonga i te katoa, arā ngā hākari, ngā kanikani me ngā mahi whakangahau ā te haukāinga mo rātau e haere ana.

He tira kei te whakauru ki ngā puni hoia, he tira kua hoki ki ngā kāinga ki te whakatā mo te wiki, e rua wiki rānei; ā, he tira kei te whakareri ki te whakawhiti. Mai i te karangatanga kia rēhita ngā mea e wātea ana mo te haere, koianeī wētahi o ngā āhuatanga i heipu puta noa i te motu whānui, ehara anake i te Tairāwhiti.

Nā, i te timatatanga ki te whakaāko i ngā mahi hoia, e rua ngā wā i hoki ai rātau ki o rātau whānau whakatā ai. No te tuarua o te hokinga atu ki te kāinga, koira te wā i mua tata o te whakawhiti ki rāwāhi. No te roanga o te pakanga, kā mengia kōtahi anake te wā e hoki ai ngā hoia ki o rātau whānau, poto noa iho te wā i muri iho o tēna kua hunuku ia ope ki te pakanga. Engari kia maumahara, no te marama o Haratua, te tau 1940 i haere ai te tuatahi o ngā ope Māori, ā kāti, koianeī wētahi o ngā āhuatanga i heipu i te whenua katoa i te taua wā

Ngā mārena

I te haere tonu ngā mahi o ia rā, o ia rā i ngā kāinga; te ono kai, te ngaki taru, te hauhake kumara, te miraka kau, te kuti hipi me ēra atu o ngā mahi. He nui ngā whakahaere i heipu i tēna kāinga, i tēna wāhi, hai whakaongaonga i te tangata. He wā tēra he maha ngā whaiāipotanga me ngā mārena no te mōhio kei te noho haere ngā hoa. He tikanga kāore i whakaaronuitia e wētahi, inā hoki, tēra pea he roa ngā tau e wehe ana, tēra pea kāore e hoki mai, tēra pea kā hia hoa kē atu tētahi. Koira, he maha ngā āhuatanga kāore i whakaaronuitia e ngā whaiāipo. Ko wētahi o ngā mātua i whaikaha ki te tohutohu atu mehemea he pono te aroha kā tatari kia hoki mai te hoa. Ēhara tēra tikanga he mea hai whāwhaitanga, no te mea, ko tētahi o ngā oati o te moe wahine, moe tāne, ahakoā ngā piki ngā heke kā honotahi aua tokorua mate noa tētahi.

Ko te nuinga i te rangatahi tonu, me kī, e waru tekau paihēneti kāore i eke ki te rua tekau mā tahi tau te pakeke. E whitu wiki noa iho te roa, mai i te tūtakitanga ki te mārenatanga i mōhio ai ā Noni ki tōna hoa. Ko rāua wētahi i tōia e te tai aronganui, te tai whaiaipōtanga o te wā, kia mārena i mua i te haerengā o te hoa.

Rite tahi ki ā Rāwinia, ki ā Kūmi me tōna taina ā Wati, ki ā Mary rāua kō Katarina Poi hoki, i mārena i mua tata i te haerenga o ā rātau hoa. He maha i whakaraeraetia i taua wā, no te mea he nui ngā kaupapa i huihui ai ngā whānau, ā, i piritahi ai ngā rangatahi, i kaingākau ai tētahi ki tētahi.⁹⁹ Ahakoa te hiahia me mārena rāua i mua o te haerenga, i tatari ā Hine rāua ko Hune mo te hokinga mai o te hoa. I puta i ā Hine wēnei kōrero ki tōna hoa,

"Ka pūmau tonu au ki ā koe tae noa ki te wā kā hoki mai koe. Kā tatari atu au mōhou".

He taumaha tēra kōrero āna, kāore hoki ia i te mōhio he aha kei mua i ā rāua i ngā rā kei te heke, tētahi atu, kāore anō ia kia rua tekau mā tahi tau. Ahakoa, i pumau tonu a ia ki tāna i whakatau ai.¹⁰⁰ I whakaraeraetia ngā kōtiro, ahakoa te huri—he hoia, he hoia i tēna whare i tēna whare, no reira i nui ai ngā whaiāipotanga, i nui anō ngā wāhine i mahue hapu mai. Ehara i te wā ngāwari, mo te katoa.

No te mōhioatanga kei te haere ngā whaiaipo i hurere katoa ngā tikanga, te moe tahi o ngā mea takakau, te whāwhāi o wētahi kia mārena i mua i te haerenga. I te tau 1943, kua nui rōwatu te haere o te tangata moe wahine ki te pakanga. Koira te wā i pōraruraru katoa ngā hinengaro o ngā rangatahi. Arā, te wā i ngāro ai te puhinga o te wahine rangatahi, te tuatahi mo te nuinga ki te pā ki te tāne.¹⁰¹ He ware mo te ārai hapu. Kāore hoki ēra tūahua o te tāne me te wahine i kōrerotia e ngā mātua ki ā rātau tamāhine tamatāne rānei, i ako poka noa.¹⁰² Ko te whakaaro, kāore i tika kia kōrerotia ki te tamariki, nā reira i kūware ai te rangatahi ki aua āhuatanga. Kāore anō kia mātau ki ngā

⁹⁹ Jackson. 1997.

¹⁰⁰ Papuni. 1997.

¹⁰¹ *Wartime Women: Sex Roles, Family relations & the Status of Women during WW2.* p.81.

¹⁰² H. Rickard. 1997

kawenga o te wahine moe tāne, arā ngā kawenga o te tiaki tamariki, te manaaki i te whānau, te nama, te hoko, me ēra atu tikanga. No reira, nā wēnei tūāhua kāore i mōhiohia i taua wā ngā ariā o te noho wehe, ngā ariā o te tangata i te mura o te ahi, ngā ariā o te whawhai i pā ki ngā wāhine moe tāne, ki ngā tāne moe wahine hoki. No te haerenga o ngā hoia ki roto i ngā puni, he āhuatanga hou anō tēra mā ngā whānau.

Te haere ki ngā Puni ki te kite i ngā hoia

Waimarie wētahi o ngā hoia i tae atu ā rātau wāhine, me o rātau mātua ki ngā puni hoia ki te kite i ā rātau i mua i te whakawhititanga ki rāwāhi. Nā te pāmāmoa o te Tairāwhiti ki Papakura, ki Māwaihākona, ki Manawatu, i kore ai taea e te nuinga o ngā wāhine me ngā whānau o ngā hoia, te haere ki te kite i ā rātau i te wā kua tata te whakawhiti ki rāwāhi. I tēra wā hoki kua puta kē ngā waiata a Tuini mo ngā hoia, ā he nui anō ngā waiata i titoa mo ngā hoa tāne e haere ana.

Nā Tuini Ngāwai tonu ngā waiata tino rongonui mo ngā hoia i kaingākauria, ā, kei te waiata whānui tonutia e ngā iwi katoa. Nā te tokomaha o ngā whaiāipo i mahue mai ki muri, i hua ake ngā waiata whaiāipo. Anei tētahi tauira o te nui noa atu o tēnei momo waiata o te wā. He rite ki te nui noa atu o wēnei waiata, ko ngā whānau anake e mōhio ana, engari kei te mōhiohia i tuhia te maha noa atu i te wā i wehe ngā whaiāipo ki ngā puni hoia, ki rāwāhi hoki. Kei roto ngā āhua ā ngākau o ngā wāhine i mahue ki muri. He waiata tēnei i whakaaro noatia, ā i tuhia ki te rangi o te waiata o te wā, *Au Revoir*, ko te kaitito ko Tuhimoana (Ngarimu) Floyd o Ruatoria.

Kua rite te wā

Kua rite te wā, te wehenga rā e te tau ē

Hei konei rā

Kaua rā koe e wareware mai i ahau

Ko koe taku aroha taku wawata

Taku tumanako

Heoi ano rā mo tenei wā

Hei konei rā.

He wā mānukanuka, no te mea, kāore i mōhiohia e hia te roa o te ngāro. Koira, i haere ngā tāne. No te wā kua tata te whakawhiti ki rāwāhi i whaka kaha wētahi o ngā wāhine ki te haere ki te kite i ā rātau. I mahara ake ā Rawinia ki te wā i haere ia ki Papakura. E whakareri ana te ope o tōna hoa ā Kereopa Kerei mo te whakawhiti, kā haere atu ia mā runga i te pahi mai i Raukōkore ki Tāneatua, ā, mai i reira kā haere mā runga i te tereina ki Papakura. Ko tana kōrero,

"I haere au ki te kite i ā rātau i mua i to rātau wehenga. Ki te kite noa atu i ā ia. Koira taku haerenga tuatahi mā runga i te tereina. I haerere noa iho māua i reira, i to rātau puni. Kā unu ti māua, kā hoki mai awau i taua rangi tonu".

I whai wā rāua tahi ki te poroporoāki ki ā rāua ano i mua i tana hokinga ki Raukōkore. Koira tonu tana kite whakamutunga i ā Kereopa, i haere ā i mate atu i te pakanga.¹⁰³ Pēra anō tana tuakana ā Mereaira, i haere atu ki Papakura mā runga i te tereina ki te kite i tana hoa i ā Katene MacDonald.

"Taku kiteranga i ā ia, i tana haerenga, tahi pea taku pō, ā, kā hoki mai au. I Ohaewai ia, but i haere atu au ki Papakura i reira katoa rātau. Oh! e hia tekau kē hoki. I reira katoa. Kāore au i kite i ā Apirana. I haere atu rātau i runga i to rātau tima i reira, eh!"

Engari ā Mereaira, kua roa tonu rāua ko Katene e moe ana kā pakaru te pakanga. Kotahi tonu ta rāua tamaiti, i pāngia ki te mate pararaiha, ā, e ono tau tana pakeke kā mate. No te roangā o te whawhai, kātahi anō ā Katene kā whakawhiti i roto i te tekau o ngā ope, mai i Papakura. Ko Maria Raroa tētahi i haere ki Papakura ki te kite i tōna hoa i ā Hōne Te Kauru. I mauria e ia ā rāua tamariki ā Hōhepa rāua ko Hoana. I haere tahi atu rātau mā runga i te pahī te *Service* mai i Tikitiki ki Tūranga, ā, mā runga i te tereina ki Papakura. Ki tana kōrero,

"Ka haere au, kāti kua reri mai i ā Hōne hē wāhi hai board-tanga nē. Kā tae atu awau ki reira, e hika! te tauhou noa iho, te haere i tēra haere me aku tamariki".

I haere rātau mā runga i te tereina mai i Tūranga ki Papakura. He miharo tēra haere mā te katoa i taua taema, inā hoki, nā te penihana ā te kāwanatanga mā ngā wahine moe

¹⁰³ Carlson. 1997.

tāne, i taea ai ēra haere. I muri i tēra haerengā ā Maria, kua whānau tana pēpi. I mua tata tonu i te wehenga o te ope o Hōne mai i Papakura, i waea atu ā ia ki ā Maria me hoki anō ia ki Papakura. I tēra taema ko rāua anake me tana pēpi i haere kā mahue ngā mea pakeke ki tana taokete. I taua taema ko a ia, ko te wahine ā Peter Awatere, me ēra o ngā wāhine ā ngā āpiha Māori, i noho tahi.

I te ata pō tonu o te rā e whakareri ana ā rātau tāne ki te hoki ki te puni hoia, kā rongu atu ā Maria i te wahine a Peter e tangi ana, koino, me e ia hoki e tangi puku ana ki ā ia anō. E hoki rātau ngā āpiha ki te puni hoia, e haere ana te kotoa ma runga i te tereina ki Manawatu, e hui ana katoa o ngā hoia ki reira. I te whakaekengā i to rātau tereina, kāore i kitea atu ngā hoia, kua ārai katoatia ngā wini—kāore i kite i ā rātau, ngaro noa te tereina. Koira te mutungā o tana kite i tana tāne. I haere oti atu. Nā te aroha mo o rātau hoa i taea ai te haere pēra rawa te tawhiti i waho ake o te Tairāwhiti i aua taema.

I noho tahi wētahi o ngā whānau o Ruatoria i Manawatu, koira te wā i hui te katoa o ngā hoia ki reira, te wā i whakatūngia te ope o te rua tekau mā waru. Nā Hānara Reedy i whakarite he whare hai nohongā mo rātau mo te roanga o te wā i Manawatu te ope Māori. Tata tonu ki te toru marama rātau e noho ana i reira. Nā, ko te whānau nei ko ngā mātua o Hānara Reedy, tana hoa wahine ā Ruby, ngā mātua o Moana Ngārimu, tana whaiāipo ā Hiria (Dah) Walker, ko Katarina Haig te hoa wahine ā Walton Haig, ko Hēnare Ngata me Maraea Te Kawa mā wētahi. Ko ngā āpiha i waimarie, i puta ki te noho i te taha i o rātau whānau, ahakoa kei tēhea puni te ope kā puta atu rātau. Nā reira i mōhio ai te whānau o Ruatoria, he aha ngā nekeneke mo ia rā ia rā. Ko Hānara te tangata ki te whakamōhio atu anei, anei ngā āhutatanga. Nāna i whakarite kia puta ā Wātene Haig me Moana Ngarimu i ngā rā whakatā ki te noho i o rātau taha. Ki ā Katarina he wā tino pai tēra. I haere rātau ki te mātakitaki i ngā hoia e parakātihi ana i ā rātau nekeneke i te wā e rangatū ana ngā ope.

"Pārekareka ana tēra te kite atu. Te orite o te takahi, te orite o te huri
me te piu o ngā ringa".

Koira te kī ā Katarina Haig.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Haig. 1997.

Upoko 6

Te Rua Tekau mā Waru i Manawa.

I te huihuinga o ngā kamupene katoa ki Manawatu i te wiki tuatahi o Haratua, te tau 1940, koira te wā i whakatūngia te Ope o te Rua Tekau mā Wāru. I kīa ko te tini me te mano i puta atu ki te kite i ā rātau, koira, ngā whānau o ngā kamupene katoa. Tētahi o ngā mea i heipu i te pō e wehe ana ngā hoia, i te papa tākaro o Manawatu te katoa o ngā kamupene. Kāore ngā whānau i te kite i ngā hoia, no te mea, he taiapa haina i ngā taha katoa o te papa tākoro nei. Puārere katoa taua taiapa i te mahi werowero ā ngā hoia i ngā tīni kia kite atu ko wai kei tēra taha. Mehemea kei te mōhio i tētahi, ka karanga ki te hoia nōna te whānau. No te ata, i kitea te tino kino o tā rātau mahi. Engari, nā te kaha hōha i te kore kite atu i ngā hoa, ngā mema o ā rātau whānau kā pēratia te taiapa.

He tereina motuhake i whakaritea hai kawē i taua ope ki Pōneke, no te taenga ki reira i haere hāngai atu ki runga i Aotea wāpu, ā, kā whakaeke atu ki runga i to rātau tima te Aquitania. I katia ngā kēti o te wāpu kia kore ai ngā tangata e uru atu ki reira. Mai i te tereina, i whakaeke tonu atu te ope ki runga i te tima te Aquitania, kā tere atu ki te whanga, taunga ai mo te po. No te ata, kā tere anō ki te tauranga o Aotea, mo te poroporoāki ā ngā iwi ki ā rātau. I reira te rōpū o Ngati Pōneke e whakangahau ana ki ā rātau.

I haere ā Katarina Haig, ā Maraea Te Kawa me wetahi atu mā runga waka utu, kā whai atu i te tereina ki te wāpu o Aotea. Ki ngā kōrero ā Katarina,

"He wā tino aroha tēra, te kite i ngā hoia i runga i te tima. Ko ngā mea tamariki ngā mea e piki ana, ahakoa he aha te mea kā tū rātau ki runga, ko wētahi kei te whata i runga i wētahi taura e tawēwē ana. I te whakangāhau ā Ngati Pōneke i ngā hoia. Ahakoa kāore i te kite atu ko wai ā wai, nā te teitei o taua tima, i kite i ngā taitamariki e tangi ana, e ukui ana i o rātau whatu. Tino āroha. Kāore mātau i kite i ā mātau tāne".

Mōhio tonu rātau ki ngā tamariki, no te mea ko rātau ngā mea e piki haere ana ki tētahi wāhi pai kia kitea ngā mahi o rāro. Ko te tikanga, e tere hāngai ana te Aquitania ki Ihipa, engari, i te moana tonu kā whakahaungia kia haere ki Ingarangi. I te whakaweti ngā Tiamana i tēra whenua. Kāore te Aquitania me te ope tuatahi o te rua tekau mā waru i haere hāngai ki Ingarangi, i taunga kē i te whanga o Clyde, Greenock, Scotland, i te rā tekau mā ono o Pīpiri, te tau 1940.¹⁰⁵

He ope anō - 1943

I te tau 1943, i te nui tonu ngā hui poroporoāki i te whakahaere tonutia i ngā rohe. I hui tahi wētahi o ngā whānau o Rangitukia ki te manaaki i ā rātau tama, e whā rawa ngā hākari i whakahaeretia i te rā kotahi mo wētahi i haere i taua tau. I whakatakotōhia he hāngi i te kāinga o Kereama rāua ko Ripeka Tuhaka, ā, kā mutu i reira he hākari anō i te kāinga o Nehe rāua ko Harete Reid. I hapa atu rātau i te kāinga o Materoa rāua ko nā Tāre i Tikitiki i taua pō. He hākari anō i Rāhui marae i Tikitiki mo ngā tama katoa e haere ana ki te puni hoia i Papakura.¹⁰⁶ Koira, ehara anake ko wēnei whānau i whakanui i te haerenga o ā rātau tama. Koianeī tētahi āhuatanga i whakahaeretia i ngā wāhi katoa, nā te kore mohio kā hoki mai ā rātau tama e kore rānei. He wā whakakoakoa i runga i te aroha mo rātau, no te mea he mahi taumaha kei ngā rā kei te heke. Kei te kaha tonu te whakauru ā ngā tāne me te whakawhiti ā ngā ope.

I taua tau anō, 1943, i whakaritea e Āpirana he pahi mo ngā whānau o te Tairāwhiti hai haere ki Papakura ki te kite i ngā hoia i mua i te wehenga o tēra ope ki rāwāhi. Ko te ope o Charlie Shelford mā i wehe atu i mua tata atu. I moe te māpu o taua pahi i Tokomaru. I taua pō i whakahaeretia ngā whakangāhau, koira te wā i whakaatuhia ngā waiata poroporoāki ā Tuini. *Arohaina Mai, E te Hokowhitu ā Tu*, me ēra atu o āna waiata.¹⁰⁷ No te ata rawa, kā mutu tēna kanikani. I te ata pō tonu i whakahaeretia ngā karakia Ringatū hai manaaki i ngā hoia, i muri i ngā poroporoāki o te ata kā haere te pahi rā. No te taenga atu ki Papakura, kua tae kē ngā wāhine o ēra o ngā kamupene. I noho katoa te māpu i te puni hoia mo te wiki kotahi. I wehea he whare moe mo ngā hunga o whea o whea i tau atu ki reira.

¹⁰⁵ Māori Battalion Records File, Disembarkation, National Archives, Wellington.

¹⁰⁶ Materoa Taare, 1994.

¹⁰⁷ Ibid.

No te rā i haere ai aua hoia, i rangatu atu te ope ki te teihana mo ngā tereina i Papakura. He tawhiti tonu te teihana mai i te puni hoia, nuku atu i te toru maero te tawhiti. I mua tonu o ngā ope katoa he pēne whakatangitangi e purei ana, ā, i muri i ā rātau ko ngā rōpu o te Rua Tekau mā Waru, te kamupene 'A', ko te 'B' ko te 'C'. Ko te Whiro Tibble anake te tangata i āta kitea atu e Maraea Te Kawa rāua ko Materoa Tāre e rangatū atu ana, ko ia tētahi o ngā āpiha i mua tonu o te ope 'C'. Ko rāua wētahi o ngā māmā o te Tairāwhiti i haere ki Papakura. I te ata tonu i haere ki te teihana whanga ai mo ngā hoia. Tokotoru wā Materoa tama i haere. Ki tana kōrero,

"Te takiwa i haere ai rātau, i taua taema nei hoki āhua tanehūnehū nei te marangai, you know, pakupaku nei te heke. Kua timata te ahiahi, kua kaunēnehū noa iho. Kā rongo koe te oneone, rongo atu koe te band e tangi ana, waiata mai ana. Kā rongo koe e oi ana te whenua. Oh! he mea whakaāroha tēra, te āhua to nē, te marangai nēra, you know kā tangi māua, kā awhi māua kā tangi māua. You know, koīno i tū atu ngā ringa. Kā pau katoa atu rātau ki runga i te tereina".¹⁰⁸

Koira, i pāmamaetia ngā wāhine me ngā māmā. Ko Kūmi rāua ko Katarina wētahi i haere ki Māwaihākona i mua o te haerenga o ā rāua hoa ā Terei Rangihuna me Māka Taumaunu. Tēra te wā tuatahi mo rāua tahi ki te haere pēra rawa te tawhiti mai i o rāua kāinga, ā, i tua atu o Tūranga hoki. I haere mā runga i te 'Service' ki Tūranga, kā whakaeke atu ki runga i te tereina ki Pōneke.

I reira, he tereina anō ki te puni hoia i Māwaihākona. He haere nui tēra, mā ngā tauhau o Tikitiki, he waimarie kāore rāua i ngāro. I kitea e rāua he whare noho mo te toru wiki, koira hoki te roa kā whakawhiti te ope o Te Rei me Māka. He pai ki ā rāua te kāinga noho, no te mea, he tata ki te puni hoia. I ngā rā whakatā i whakaaetia ā rāua tāne kia puta, kā noho tahi rātau. Waimarie rātau, i aua rā whakatā, i haere rātau tokowhā ki Pōneke haerere haere ai, ka hoki ki to rātau kāinga noho. I te pō o ngā Rātapu ka hoki ā Te Rei me Māka ki te puni hoia.

¹⁰⁸ Taare, Nov. 1994.

No te taenga ki te wā mo te haerenga o te ope hoia, he tereina e whanga ana mo rātau i te teihana o Māwaihākona. Ki ā Katarina,

"Kei te rongō tonu au i te tatangi o ngā pūtu i te wā e rangatū ana rātau ki te teihana. Kāore au e wareware. Kā whai atu i ā ia ki te pupuri i tana ringa. I tēra taema, nā te runga rawa i whakamārie ngā āhuetanga i roto i au e takawiri ana. He wā poto tēra māku, he wā i whakamanawānuitia ahau, nā te mea, he wahine whakakeke ahau i tēra taema".¹⁰⁹

I reira anō wētahi atu o ngā wāhine engari kāore te katoa i nohotahi pēra i te rōpū i haere ki Papakura. I manawanui rāua kia tae ki te kite i o rāua hoa tane i mua i te haerenga. He wā aroha, no reira he oranga ngakau ngā karakia i whakahaeretia i taua wā mo ngā hoia, mo ngā whānau hoki. Ko wētahi o ngā tama i mauria e o rātau mātua ki ngā rā o te hāhi Ringatu, ā, i reira i hoatungia he tāonga ki wētahi hai tiaki i ā rātau i rāwāhi, he pounamu wai Māori i hoatungia ki tētahi.¹¹⁰

He nui ngā mahi i te whakahaere tonutia i ngā kāinga. Ngā mahi tāmau whenua, te tono kai, te whatu tōkena me ēra atu kākahu, me te whakahīoto moni hoki. I te whakauru wētahi o ngā pāpā ki roto i te Homeguard, arā kia whakaākona mo ngā mahi arai i ngā taha moana me ēra atu mahi ā tēra rōpu. Ko ngā tangihanga kei te whakahaere tonutia i tēna marae i tēna marae, he nui ngā whānau i pākahatia engari i te whakauru tonu ngā tangata mo te haere, i te haere tonu ngā mahi o ia rā.

Kaitiāki Māori

I te wā i haere ai ngā hoia tuatahi, i te pakari tonu ngā tikanga ā te tohunga, kāore ngā whakatipuranga i te kūare ki te whakapono, ki te mākutu me ēra atu āhuetanga o te taha wairua. He maha ngā kōrero i puta mo ētahi āhuetanga tipua i heipu, me te mōhio anō he tohu i roto i wēra whakaatūranga. Inā hoki, te rangi tonu i haere te ope tuatahi mā runga i te Aquitania mai i Poneke, i Raukawa moana tonu te tima e tere ana kā kite atu i tētahi ika nui e kau ana kāore i tawhiti rawa i te tima. Ko te whakaaro ā wētahi ko te aihe ā 'Pelorus Jack' te ika rongonui o taua wā. He aihe i kaingākau ki te kau haere i mua, i te taha rānei o ngā tima e tere ana te moana o Raukawa. Ao ake te rangi i muri iho e kau

¹⁰⁹ Poi. 1997.

¹¹⁰ Paenga, Nov. 1994.

haere tonu ana taua ika, kā kitea he tohora ēhara kē i te aihe. Ia rā ia rā i kau taua tohora i tua atu o to te tima, i ngā pō kā whakatata, i ngā rā kā kau i waho ātu.

Ehara anake ko te Aquitania te tima i te tere ki Ingarangi i taua taema, ko te 'Empress of Britain', te 'Empress of Japan' me te 'Andes' wētahi atu o taua tāruru. E rua he tima manua, koira ngā tima kaitiaki o te tāruru. No te taenga atu ki te rohe moana, i whakatupatohia taua tāruru kia matāra mo ngā waka ruku ā te hoa riri. I te kau tonu te tohora ra i o rātau taha, orite ana tana kau ki te tere ā te tima; i pēna te haere ā kite noa i te whenua o Ingarangi.

He nui ngā āhuatanga i whakahaeretia i runga i te tima i roto i ngā wiki e rima e whakawhiti ana te tāruru tima. Whakamātau i ngā āpiha me ngā hoia, ngā mahi whakapakari tinana, whakapakari waewae me wēra atu mahi whakareri hoia mo te whawhai. Nā te tauhau me te roa o te noho i runga tima, te matemoana o wētahi me te kore kaha ki te kai, kua pirangi ngā hoia kia tau anō ki runga i ā Papatuanuku. I noho tonu te tohora rā i o rātau taha tae noa ki Ingarangi, kātahi anō kā whakangaro atu i ā ia. He mea tino mīharo tēra ki ngā Māori i mātatau ki ngā tikanga ā ngā tipuna. I whakaaro wētahi, koira tonu pea te tohora ā Paikea, no te mea i tae pai atu, ā, kāore i tōtohutia e te hoariri. Ki ngā kōrero ā Miki Harrison o Waipiro, tētahi o ngā hoia i kite i taua tohora, nā Hānara Reedy tuhi tētahi reta ki ā Apirana mo taua tohora. I taua wā anō, i rere atu tētahi manu mai i te wini o tō rātau ruma i runga i te tima. Ohorere ana tēra, i whakaarotia he manu no te moana, engari no te kitengā atu—he ruru kē. Nā te mōhio ehara te ruru he manu kaha ki te rere pēra rawa te tawhiti, kāore he rakau he whenua rānei i tata atu, kā mōhio rātau he kaitiaki taua manu.

Ko Miki tētahi i kite i aua tohu. I ā ia i te kōraha i Mt. Olympus, i kite e ia me Percy Goldsmith e rua ngā mokomoko kākāriki e whawhai ana. Tētahi he kākāriki tonu te kara, ko tētahi he rite ki te kara o ngā kirikiri o te koraha. Ki ā ia, mōhio tonu rāua kāore i te tohu pai. I mate wētahi i te kōkiri i taua takiwa, ko Percy tētahi. Koira, he tohu whakatūpatō, he tohu mātāki, he tohu mate, he tohu āroha wēra momo whakaputa ki te tangata Māori e mōhio ana ki ēra tikanga.

Heoi anō, ki wētahi tāngata he tinihanga noa iho wēra momo kōrero, ki wētahi anō e rua noa iho ngā whakamārama, he kino, he pai; kei ia tangata ōna whakamārama mo aua whakaputa. Ko ngā Māori i tipu ake i te wā e kaha ana ēra tikanga, e mōhio ana, me te aha, he iwi mātau ki te karakia. Nā reira, i haere ai te nuinga o ngā hoia o te

Tairāwhiti, ki ngā minīta, ki ngā tohunga, ki o rātau kuia, koroua mo ngā karakia hai manaaki i ā rātau i mua i te wehenga i o rātau kāinga.¹¹¹

Ko te wā ēnei e noho tahi ana ngā mātua, ā rātau tamariki, ngā hunaonga me ngā mokopuna i te whare kotahi. Ko te wā anō, i whakatipu ngā whanaunga i ngā tamariki ā wētahi atu o te whānau, me te mau ā wētahi o aua tamariki i te ingoa o te whānau nāna rā ia i poipoi. He tikanga tēra nā te Māori. Mai ranō, ko ngā pakeke i te tiāki, i te manaaki i ngā mokopuna kia wātea ai ngā mātua ki te hāpai i ngā mahi, arā i ngā māra, te kimi i ngā rawa o te ngahere, te moana me ngā awa. Koira, i te kore taea e tētahi ngā mahi, kei reira wētahi atu o te whānau hai hāpai.

Ko ngā wāhine pakeke ngā mea i pakari ki te whakahaere i ā ia me ānā tamariki i te haerenga o ngā hoa. Ahakoa i noho i te kāinga o ngā mātua, i riro wētahi o ngā tamariki mā ngā whanaunga e tiaki. Wētahi o aua tamariki i noho motuhake mā ngā mātua whāngai. He mea miharo tēra ki te whānau Māori, i āwhina ki te tiāki i ngā tamariki. Kāore i pēra te hāpai ā ngā whānau o Ingarangi i ā rātau tamāhine moe tāne.¹¹²

I mauria ngā tamariki ki ngā whare motuhake mo te tiaki tamariki, me te utu ā te māmā i ngā kaitiaki. Waimarie ngā māmā Māori, mai rā noa kāore he utu mo te tiāki i ā rātau tamariki, ehara tēra i tētahi o ngā tikanga ā te Māori. Akahoa kōtahi te tamaiti, tekau rānei, kā manaakitia e te whānau mo te āroha noa iho.

Kāore wēra momo kāinga i te Tairāwhiti, waimarie ngā wāhine o konei, no te mea, ko ngā mātua me ngā whānau whānui i te manaaki i ā rātau me ngā mokopuna. Koira tētahi o ngā painga o te noho i te taha o ngā mātua, kei reira te whānau ki te awahi. Mehemea kā taea e ngā tipuna te tiāki i ngā mokopuna, i haere ngā māmā ki te mahi, i te kore, kā noho te māmā ki te tiāki, ko ngā pakeke kei waengā—kei ngā mahinga kai. Koia rā wētahi o ngā āhuatanga ā ngā whānau.

¹¹¹ Miki Harrison, Nov. 1994.

¹¹² Anderson, Karen. 1981. *Wartime Women: Sex Roles, Family relations & the Status of Women during WW2*. Greenwood Press, London, England. P.154.

Upoko 7

Ngā Wāhine: Nga piki—ngā heke

I te tau 1943, kua nui rawa atu te haere o ngā tāne moe wahine ki te pakanga. Koira te wā i tino rangiruatia ngā wāhine moe tāne—te wā i ngāro ai te puhinga o ngā tamāhine, te tuatahi mo te nuinga ki te pā ki te tāne. Ko rātau te rēanga, i kīa i kaha ki te pūremu i te haerenga o ngā hoa, ā, i pēra tonu i te hokinga mai o ngā tāne.¹¹³ Koira ngā wāhine i whakaraeraetia e ngā tāne i mahue i ngā kāinga—ngā mea takakau me ngā mea moe wāhine hoki. Ngā wāhine rangatahi, nā te mokemoke mo ngā hoa, te haere ki ngā kanikani me ēra atu takatū o te wā, i pūremu wētahi. He maha i kuare ki te ārai hapu. Ehara tēra āhukatanga o te tāne me te wahine he mea i kōrerotia e ngā mātua ki ngā tamāhine ki ngā tamatāne rānei; mo te nuinga, i ako poka noa ihotia wēra tikanga.¹¹⁴

Wētahi o ngā wāhine i mahue hapu, tekau mā ono tau nuku atu te pakeke, i riro mā ngā mātua e atawhai, no te mea, kāore anō kia mātau ki te tiaki pēpi, ki ngā takohanga hoki o te wahine moe tane.¹¹⁵ Āhakoia i poto te wā i haere tahi, i mōhio rānei tētahi ki tētahi, kāore i āta whakaarotia te papa o tēra momo mārena; te kore mōhio kā hoki mai te hoa, ae pea kā pirangi i tētahi atu tāne, wahine rānei. Ko wētahi, kātahi tonu kā puta i te kura kā mārena, i te tamariki tonu. Nā reira, nā wēnei tūahua kāore i mōhiohia i taua wā ngā ariā o te noho wehe, ngā ariā o te tangata i te mura o te ahi, ngā ariā o te whawhai kā pā ki ngā wāhine moe tāne, ki ngā tāne moe wahine hoki.

Ahakoia wēra āhukatanga, i whakapakaritia ngā wahine i te haerenga o ngā tāne. I tahuri ki ngā mahi i mahue wātea. Ko ngā wāhine pakeke, arā ko ngā māmā e toru nuku atu ngā tamariki, i waimarie wētahi ki te puta ki te hāpai i ngā mahi tāmau whenua. Ko rātau ngā wāhine i haere ki ngā mahi i ngā marae, i uru atu ki ngā rōpū i roto i o rātau rohe, arā ngā wānanga wāhine me ngā kōmiti Māori.¹¹⁶ Ko rātau anō ngā wāhine i āhei ki te whakarongo ki te reo irirangi, ki te pānui i te *'Weekly News'* kia mōhio ai ki ngā kōrero mo te rōpū o te rua tekau mā waru, ā rātau tāne. Waimarie i kaha ngā hoa ki te

¹¹³ Anderson. Ibid. p.81.

¹¹⁴ H. Rickard.1997.

¹¹⁵ Anderson. Ibid. p.75 Gudgeon, Jackson.

¹¹⁶ Kei ngā kōrero ā MacDonald me Raroa, kei roto hoki anō i wētahi o ngā kōrero kei nga tāonga o te 'C' Kamupene. 1997-1994.

tuhi reta mai ki ā rātau. I pōturi wētahi ki te whakautu i aua reta, mā te mahara ake, ā kā tuhi atu.¹¹⁷

Kāore e taea te kī i noho katoa ngā wāhine i te taha o ngā mātua. I kitea ko rātau i runga pāmu, nā rātau tonu me ngā tamariki i whakahaere ngā mahi, ruarua nei i whiwhi kaimahi ki te āwhina.¹¹⁸ He nui ngā taumahatanga i runga i ngā wāhine whai tamariki; ahakoa te awhina ā ngā whānau, ahakoa ngā mahi o ia rā, i kitea i ngā pō, koira te wā i pāpouritia rātau—te kaha mokemoke mo ngā hoa. Ngawari noa iho te maringi o ngā roimata, he maha ngā taema i tangi puku noa. He uaua te kōrero ki tētahi atu mo ngā māmae o te ngākau, o te hinengaro hoki i ngā po. E kore taea te kōrero ki ngā mātua mo wēra āhuatanga i te heipu ki ā rātau. Rite tahi ki wēra kātahi tonu kā mārena, ko rātau anō wētahi i whakaraeraetia. Ahakoa i whakaraeraetia ngā wāhine, i noho pumau te katoa ki o rātau hoa.¹¹⁹

No te roanga o te whawhai, kā hapu wētahi o ngā hoa wāhine, ā, kāore i whai kaha ki te whakamōhio atu ki ngā tāne i te pakanga, mo ngā āhuatanga kua pā kia rātau. I tau kē nā ngā whānaunga o te tāne i whakamōhio atu kia rātau. Nā te whakamā i tēra tūahua wētahi i nuku ki ngā whanaunga i tāone kē ki te whakawhānau. Te nuinga o aua pēpi, nā ngā tipuna, nā ngā whanaunga i whakatipu. Koira ngā kitenga.¹²⁰ Ehara tēnei i te mea tauhou i taua wā. He wā whakaraerae tēra i ngā wahine katoa.¹²¹

Ngā wāhine rangatahi

Ko ngā wāhine i mahue kāore anō kia whai tamariki, ko rātau ngā wāhine i waimarie i wātea ki te mahi i ngā mahi i āheitia e rātau. I uru atu ki roto i ngā rōpu taua, te rōpū rererangi, i ngā wheketere, ki ngā mahi ahuwahenua i whakatūwheratia mā ngā wāhine. I haere ki te whakakī i ngā tūranga ā ngā tāne i aua wāhi. Rātau i te hapu, kāore noa iho

¹¹⁷ Paenga, Carson, 1997.

¹¹⁸ MacDonald, Paenga, 1997,

¹²⁰ Carson, Paenga, Rowland. 1997.

¹²¹ Anderson. Ibid. p.81

he raruraru mā rātau. Hautaia i rekareka, wētahi nā te tai whaiāipotanga, te tai aronganui o te wā i hapu ai. Ko rātau ngā wāhine i kaha ki te tuhituhi ki ngā hoa.¹²²

I ngā tirohanga, ko ngā wāhine i pouarutia koira te rōpū i tino pākahatia. Me kī, te nuinga o rātau i mārena wawe. I mua o te mutungā o te whawhai, i hapu wētahi, ā i moe tāne anō engari hautaia tonu te roa o ngā tau, katahi kā mārena. Ki te katoa o ngā wāhine, he mea tino nui ngā reta mai i o rātau hoa, koira ngā mea tino oranga ngākau—ngā reta. Ko wētahi anō, kotahi tonu te reta i tukuna mai mo te roanga o te whawhai. Ahakoa te pouri, i kī tētahi,

"Kei te pau katoa pea te taema i ngā mahi o te whawhai".¹²³

Ahakoa i te mura o te ahi ngā hoa, i mōhiotia i haere ki ngā whare kairau i ngā wā e waimarie ana rātau ki te puta ki ngā tāone mai i ngā koraha o ēra whenua. Ehara te kī ko te katoa o ngā tāne moe wāhine i haere ki aua whare kairau, engari kāore i hunahia aua kōrero i te hokinga mai o ngā hoia ki te kāinga. I rongo tonu ngā wahine mo aua whare kairau, engari, i waihohia o rātau whakaaro i roto i ā rātau anō. Kāore i waihoa hai raruraru mā rātau. Ko wētahi āhuatanga kāore i taea e tētahi atu te whakangāwari. Te mokemoke mo o rātau hoa, te tangi ki ā rātau anō. I pā kaha tēra tūahua ki ngā wāhine. I noho whakaroto, kāore i puta ki tētahi atu ngā māharahara i roto i ā rātau, me te aha, kāore i whakaputahia o rātau mamaetanga.

Kāore hoki he kaiwhakatakoto whakaaro i aua wā, hai whakamārama atu he aha ngā mahi hai whakamāmā ake i ā rātau mehemea kā pā mai te mokemoke me te pouri. Kāore i taea e tētahi o rātau te kōrero atu ki o rātau mātua, nā te whakaaro kāore ngā māmā i te mātau ki ngā mea e whakapouri rā i ā rātau. Ia rā ko te tūmanako kā mutu wawe te whawhai.

Nga wāhine hapu

Tētahi o ngā kōrero tuatahi i puta i ngā wāhine hapu i te wā i haere ai o rātau hoa,

"Au! kāre au e mokemoke, kia whānau mai taku pēpi kā whai hoa au".

¹²² Poi, Jackson. 1997.

¹²³ Carson, Gudgeon. 1997.

Ko rātau ngā wāhine kāore i roa o te mārenatanga.

Ki ngā kōrero ā tētahi,

"Ka pai te pēpi, kā whai mahi ahau".

Kua haere te hoa, kua mahue i te taha o ngā mātua, ko te pēpi tuatahi tēra mā rātau. He āhukatanga i pai ki ā rātau. Kei te rangatahi tonu. Mo te nuinga o ngā wāhine hapu i mahue i tēra taema, koira tonu te tāne tuatahi. Kāore i whakawhaiāipo i tētahi atu, ā, ko te tuatahi tonu o te pā ki te tāne. Kāore he mōhiotanga mo tēra tūahua, kāore anō hoki i tohutohutia e ngā mātua, i kūare mo tēra tikanga. I rekareka, ko te whakaaro kā whai hoa kia whānau te pēpi, i pēnei rā, mā te pēpi kā piri atu ki te hoa. Koira te āhua o ngā kōrero. No te whānautanga, he oranga ngākau aua tamariki. I piripono ki ngā māmā, me rātau hoki ki te pēpi.¹²⁴

Ko te mea nui ki ngā wāhine katoa, ko te whiwhi i ā rātau reta. He oranga ngākau te whiwhi reta. Ko te kī ā tētahi,

"Au! ko taku rekareka hoki, kā kite au, 'On active service' kā mōhio au nāna".

Ko ngā wāhine i mārena nuku atu i te kotahi tau, i tahuri ki ā rātau nei mahi. Nā tēra i āhua ngāwari ai te kore māharahara mo te hoa, i āta tau ta rātau noho i te kāinga. Ahakoa tonu, i ngā pō, koira kē te wā i whakaaro ake me te koingo mo te hoa tāne, kā mokemoke, kā tangi puku hoki. He nui ngā taema i tangi puku. He rite te tuhi ā ngā hoa, me rātau hoki i whakautu atu, engari i pōturi wētahi ki te whakautu i ngā reta. Ia wā, ia wā o te roanga o te pakanga, i tonoa mai e Kātene he moni mā tana hoa, ahakoa i te ora te noho ā Mereaira me ā rāua whāngai. Kāore ā Mereaira i whiwhi i te penihana ā ngā hoia.. Ko ngā moni mai i ana kau tōna oranga.

Nga tangi

Ahakoa wēra āhukatanga mā ngā wāhine, i te whakahaere tonutia ngā mahi i ngā kāinga, i te whakauru tonu ngā tāngata ki ngā puni hoia, me te whakawhiti o ngā ope iti, tae no atu ki te tau 1945. Mai i te taenga o te ope o te rua tekau mā waru ki te whawhai i Ihipa, i hingahinga ai ngā hoia. I pānuitia ngā rārangi ingoa i roto i ngā pepa o te motu, nā, no te roanga o te whawhai kā puta ngā whakaahua ki roto i te pepa te *'Weekly News'* me te *Gisborne Herald* i Turanga, koira te pepa o te Tairāwhiti. I puta anō hoki ki ngā pepa o

¹²⁴ Jackson, Poi, Pewhairangi. 1997.

ēra atu taone engari ko te *Weekly News* i puta ki te katoa. Tae ana ki te tau 1943 kua pā kē te pouritanga o te mate ki ngā whānau katoa.

I Tikitiki, ehara he mea tauhau ki te kite i ngā pakeke e nohonoho ana i runga i ngā pae o te poutāpeta. E tatari ana mo ngā rongō kōrero mai i rāwahi. kā hinga tētahi, ko te Tari Takawaenga kā tuku reta ki ngā whānau. Ko ngā waea e whakamōhio ana kua mate tētahi. I haere katoa ngā waea ki te poutāpeta, koira i noho ai ngā pakeke i reira. I puta katoa aua kōrero mā runga i te waea patōtō i te poutāpeta.

Kia puta atu tētahi rongō kino, i haere ā tinana atu te pāhi o te poutāpeta, te pirihihana rānei, ki te mau i te waea tuhi ki te whānau. Ehara tēra mahi i te mahi ngāwari mā rāua. Kāore hoki e kore kā aue ngā waha o te whānau e mauria atu rā te waea. Kā pā atu te wehi ki ā rāua, no te mea hoki, he tangata Pākeha, ā, he tauhou ki ēra tūahua, engari, no te roangā o te noho i waenganui i ngā Māori kua mōhio pai. Ko te mahi ā ngā pakeke, he whakarongo mo ngā pānui o rāwāhi i runga i te reo irirangi, i huihui ki te kāinga o ngā whanaunga ki te whakarongo.¹²⁵

I te haere tonu ngā mahi o ngā kāinga, te whakatō huawhenua, te miraka kau me ngā mahi tāmau whenua. Kāore i taea te whakarere i aua mahi. He wā pouri tēra mā ngā whānau, no te mea, he tangihanga i ngā marae ia wiki, ia wiki, tata tonu ki te ia rā he tangihanga i tētahi marae. Ko te nuinga o ngā tangi i whakahaeretia i ngā marae, ko wētahi i mauria ki ngā kāinga.

Ngā wāhine i pouārutia, i tino pāpourihia te katoa. I takahuritia te ao mo rātau. Kāore he kāwhena, kāore he tūpapaku, ko ngā whakaahua anake e tūtū ana i te parani o te wharenui. Nā te kore kite atu i te tinana, kā ūaua kē atu ki te whakapono, kua mate te tangata. Kāore i whakarotia, i puta rānei i ngā waha o ngā mea i whakawhiti, tēra tonu pea he haere motuhake atu tēra mā rātau, waimarie, ā Maria me Rawinia, i tae rāua ki ngā puni ki te kite i a rāua tāne. Nā, no te puta atu o te karere ki te whānau, ohorere ana tēra ā te wahine. Ko te kōrero ā Kumi,

"Tūmeke ana awau, kāore te tika tēnei kōrero".

¹²⁵ Wahine Mackey. 1994. I mahi ā Wahine i te Poutāpeta. Te kaimahi mo ngā wāea. Nā tana mahi kāre i puta ki ngā hui ā te rōpū Wānanga Wāhine, kā anga e ia ki te whatuwhatu tōkena i ā ia i te mahi.1

I kore hou atu ki roto i te hinengaro kua mate, kāore anō hoki e whakapono. Nā ngā tangi ā ngā kuia kātahi anō kā maringi ngā roimata, kātahi anō kā whakapono he tika tonu, kua mate te hoa. Tekau mā iwa tau te pakeke o Kātarina Poi kā pouarūtia ia, ko tana kī,

"He mea tipua tēra, te kore whakapono. Kia rongō atu koe i ngā kuia e tangi ana, mamae ana tēra, kā tangi anō koe. Nā ngā kuia rā au i āwhina ki te tuku. Kā tiro atu koe, kāore tētahi i te pupuri i tana tangi. He mea iti noa iho koe, kia titiro koe ki ā koe anō. He mea hauwarea noa iho koe. Kei reira rātau, kā kōrero.

I whakaaro tahi ngā pouaru,

"I taua wā he nui ngā whakaaro kā uru ki te hinengaro. Kā kite atu i ētahi e tangi ana, kā tangi anō koe me te whakaaro anō, he aha tāku e tangi nei".¹²⁶

Ko ngā kuia kē i te hāpai ki te whakaputa i o rātau mamae. Nā reira kā mōhio ngā pouaru ki tēra tūahua He nui ngā wāhine kāore i puta ki te kite i o rātau hoa i ngā puni hoia i mua i te haerenga, waimarie wētahi i tae atu. Koira te wā whakamutunga i kite ai rātau i o rātau hoa tāne, pēra i ā Kūmi rāua ko Katarina Poi, Maria Raroa, me Rāwinia. Ki ā Katarina, i te wā i wehe atu tana hoa, ko ana whakaaro,

"Aue! kāore he kā kite about it. I mēngia koe kia whakaaro, nē".

Kāore tonu o rāua hoa i roa i te mura o te ahi, kā mate. I te kōkiri i Faenza, te rā tekau mā rima o Hakihea, 1944, kā hinga ā Māka Tauranga te hoa tāne o Katarina. I whānau tā rāua pēpi, kotahi marama i mua atu i tana matenga, i te marama o Whiringa ā Rangi. I mua i te whakawhititanga o Māka, nāna tonu te ingoa mo te pēpi i tohu mo Māka Pāpuni, mehemea kā whānau te tamaiti he tāne, i ea tēra i ā Katarina. I kakama ōna

¹²⁶ Katarina Poi, Maria Raroa, Kumi Rowland, Rawinia Carlson, Mary Smith. 1997

tuahine ki te tapa ko 'Mushy' hai ingoa mo te pēpi, koira hoki te ingoa karanga rua o Māka.

E whā marama i muri i te matenga o Māaka, kā hinga tana tino hoa ā Te Rei Rangihuna i te pakanga i te awa o te Senio i Rimini. Kotahi wiki tēra i mua o te mutunga o te whawhai. Kua kotahi tau te pakeke o ta rāua tama ā Kūmi, kotahi tau tēra i muri i to rāua rā mārena. I mate ā Te Rei i te tau 1945, te marama o Paenga Whāwhā. I tangihia tana wairua i Hinerupe marae i Te Araroa. Ko te tangihanga mo te wairua o Māka, i tangihia i te marae o Hinepare i Rangitukia. Koiane te kawa mo te nuinga o ngā tama i hinga i rāwāhi. Wētahi i whakahaeretia i ngā kāinga engari ko te nuinga o ngā tangihanga i kawea ki ngā marae, no te mea, ehara anake ngā tangi mo rātau kua hinga, engari, mo rātau katoa o te takiwa i hingahinga i mua tata atu.

Koiane kē ngā mea tino uaua mā ngā whānau i te wā o te pakanga. Ēhara noa iho i te taumaha ngā mahi katoa i mahia mā ngā hoia, i tēra o te taumahatanga o te mamae me te aroha mo ngā tama, ngā hoa tāne, ngā pāpā i hingahinga i te mura o te ahi. Ko ngā mātua me ngā hoa wāhine i tino whakamamaetia.

Upoko 8

Whakakapi kōrero

He tika tonu kia whakaputa ngā wāhine i o rātau whakaaro mo ngā āhuatanga o te pakanga tuarua. I kitea, i kaha ngā whānau katoa ki te hāpai i ngā mahi tāmau whenua ma nga hoia, me te tonu kai ki rāwāhi. Ehara anake a ratau mahi mo ngā hoia o te ope Māori, engari i tahuri nga whanau ki te whakakī i ngā pūhera i hiahiatia ma ngā hoia katoa i haere mai i Aotearoa nei. I whakapau kaha rātau ki te whakakī i aua pūhera, ki te tiki i ngā kai moana, te tahu miti poaka, te mahi kumara kao, te whakamaroke karaka me era atu kai Maori ma te ropu o te rua tekau ma waru. I mahia e rātau aua mahi katoa.

Ehara i te mahi ngāwari te whakamaroke i ngā kai Māori, he roa te taema ki aua mahi. Kāore i taea te whakarere—me noho tonu te tangata ki te tiaki pai, kei mūia hoki e te rango, ka kino. Mā te maroke pai rawa, kātahi anō kā tohua, i te kore kā puruheka. He mahi nui, koira te mea kāore te hunga Pākehā i tino mārāma, ko te roa o te wā e whakareri ana i aua kai mo te tonu. Ahakoa he aha te kai Maori, koira tonu te ahua, he wā roa mo te mahi kia pai ai mo te tonu. Mo te mahi pāua, he āhua rerekē, he taumaha ki te kawē ki ngā kāinga, te tango mai i nga anga, katahi ka paopao kia ngohengohe mo te tao. I mahi hokohoko ratau ki te kohi moni mo te tonu i ā rātau kai, i pau aua moni mo hoko tīni, he papangā tākai i ngā pūhera, me ngā tāonga hai whakamau i ngā taupuke o nga tīni.

Kāore nga mahi a nga wahine Maori ma nga hoia o te rua tekau ma waru i rite ki wērā mo ngā pūhera i hiahiatia e te kawanatanga. Mā te moni rawa kā ea te hoko i ngā wūru, ngā kai hai tunu i ngā keke, ngā toina, ngā papanga paranene me ērā atu mea mo aua pūhera. Mā te moni rawa wērā mea katoa e hoko, katahi anō, kā anga ki te wehewehe i ngā tāonga mo tēnā pūhera, mo tēnā pūhera. Ko ngā kai Māori, kei te kī ngā kāpata kai mo wērā. Arā, kei te moana, kei nga ngahere, kei ngā awa, koino, ko tā rātau mahi ki te tiki. He iwi pukumahi mo ngā kai i kaingākauria e rātau.

Mai i te tīmatanga o te hurahura whakaaro, ki te kimi māramatanga mo ngā pātai i tīmatahia tēnei tuhinga, i kitea he wāhine koropiko ngā wāhine Māori o tēnei rohe ki ā rātau tāne i te wā o te pakanga tuarua. Inā, i te rēhitatanga o ngā hoia, ahakoa i kīā atu e ngā wāhine me ngā māmā, kaua e haere, i haere tonu ngā tāne moe wahine. I taea tonu i a ratau te whakakore i te haere ā ngā tāne mehemea kā haere te whakakore ki te tari rēhita, ēngari, kore rawa tētahi o nga wahine moe tane i whai i tērā huarahi. Nā te

mōhio mo te hiahia haere ā te tāne, i waihoa, kāore i tohetohe kia noho. I wahangūtia rātau.

He rite anō mo te arai hapu, i tau katoa mā ngā wāhine tērā taha o te mārena e whakarite. Kore rawa i kitea, i hāpai ngā hoa tane ki te arai hapu, me te mea nei, ehara kē tērā tikanga he kawenga nā rātau. Nā reira tonu i kaha ai te whānaunau tamariki o te nuinga o ngā wāhine o taua wā, ā, i nui ai te tamariki ki te whānau kotahi. I kitea, he ngākau māhaki rātau o taua wā.

Nā te haere o ngā hoa ki te pakanga i tīni ai te ao mo rātau. I puta ki te mahi, kua whai herengi ngā pēkē, kua whakapakaritia rātau. I haere ki ngā mārae, ki te whakahaere i ngā mahi mā ngā hoia, ā, ki te mahi hoki i ngā kawenga ā ngā tāne i mahue wātea. Kāore tonu i mōhiohia i taua wā, nā wērā mahi me te haerenga o ngā waha kōrero whakaheke, kā tū pakari ngā wāhine o te Tairāwhiti, ahakoa he aha te mahi—tae atu ki te tū ki runga marae, kā kawea e rātau.

I te hokinga mai o ngā hoa, kua kore noa iho i mōhio he aha he mahi mā rātau. Kua kōpiri, ā, kā haere ki te whakaāhuru i ā rātau i ngā pāparākāuta. No te tautanga o ngā mahi powhiri i ā rātau i ngā marae, kā tīmata te puta o ngā ariā. Ēhara i te mea ngāwari wērā tuāhua, no te mea, ēhara anake ko te tāne i rarua engari i pā atu ki te whānau katoa. I kitea mai i ngā whakaaro ā ngā wāhine nā te kore ngārahu i ngā hoia i tino hē rawa ātu ai. I kaha tonu ngā whānau o ngā hoia i tino pēhia, ki te hāpai i a rātau.

Ahakoa ngā pēhitanga i runga i ngā whānau i noho tahi tonu ngā wāhine o tēnei kaupapa ki ā rātau tāne. Ko wētahi i waimarie, he tangata hūmarie wā rātau tāne, ko wētahi anō i whakamamaetia e te ringa pā o te hoa. Ahakoa wērā āhuatanga katoa, i noho tahi te katoa, tae noa ki te wā i pouarutia rātau. Kōtahi anake o aua hoa mārena kei te ora tonu rāua tahi i tēnei wā, ki ngā kōrero ā Noni Jackson,

'I naianeī, ko wau tōna nēhi, ko e ia tōku nēhi, kei te tiaki māua i ā māua anō'

Nā ngā tikanga whakaheke ā ngā tipuna, i whakatō te whakapono hai oranga ngākau ki o ngā whānau. Koira, i whakapakaritia i ngā wā e hinepouri ana me ngā wā e mokemoke ana. Koira anō i te whakakaha i tēnā me tēnā o ngā pouaru, ngā māmā, ngā whānau i pā atu te mamaetanga o te mate. Nā te pakanga, i kitea te maia o ngā wāhine, i

whakamōmori ai ki ngā hurihanga o to rātau ao i te hokingā mai o ngā hoa tāne. Kia piki te ora ki ngā mōrehu kuia o tēnei kaupapa.

Ngā ariā

Kāore i mōhiotia he aha ngā-ariā ka pā ki te tangata kua tae ki te mura o te ahi. I te taenga mai o ngā hoia ki te kāinga, ahakoa i harikoa ki te kite i o rātau whānau, he wā uaua tērā mo te katoa. I uaua mo ngā wāhine me ā rātau tāne, ngā tama i whakawhiti, me o rātau mātua hoki. Kāore i hoki mai ki ngā āhuatanga i maumāharatia i te wā i mua o te wehengā, kāore hoki i rite ki ngā wawata me ngā moemoea i āheitia e rātau i te taenga mai. Inā, te mea tuatahi i kite ngā wāhine i te taenga mai o ngā hoa, ko te pakeke ake o te āhua. Ko te nuinga i kī, i heke rawa ātu te tinana o ā rātau tāne. Nā te mahi i ngā koraha i kaha ai te parauri o ngā kiri, ā, nā ngā āhuatanga o te noho me ngā mahi ā te tangata hoia, i pakeke kē ake o rātau āhua i o rātau tau. Tētahi o ngā wāhine i whakapono nā te whawhai i koroua wawe ai tōnā hoa.¹²⁷

"Tiro atu awau ki te hoia nei ka whakaaro, e hika, kua tīni koe e tama. I te tamariki tonu koe i to haerenga, kua hoki tangata kē mai koe".¹²⁸

E toru wiki i muri o te taenga mai, i te whakangāhau tonutia wētahi o ngā hoia. Inā, no te taenga atu ki nga kāinga, i pōwhiritia rātau i tēnā marae, i tēnā marae. I te hokingā mai he hoia i ngā wāhi katoa, koira ka hui i ngā pāparākāuta. I te pērā tonu e toru wiki ki muri. Kāore i taea, i puta atu ngā whanaunga ki te tūtakitaki anō ki ā rātau. He unu pia te mahi me te porohaurangi. Kāore i roa kua whiu ngā wāhine i tērā mahi, me te whakaaro, ā whea rawa rā ka mutu. Kua kite kē rātau i wētahi āhuatanga kāore he paingā e puta. I pai noa iho i te wā i whakawhiti rātau, kāore i roa kua tau anō ngā whānau, nā i te hokingā mai, kua roa te mahi porohaurangi mā ngā tāne.

He pai ki ngā tāne te kōrerōrerō ki ngā hoa me ngā whānaunga, i taea te tuku i ngā pēhitanga o te hinengāro. He roa te wā i nohotahi ai, ā, i manāaki ai tētahi i tētahi i ngā kōkiritanga, he orite ngā āhuatanga i heipu ki ā rātau. Ko ngā pāpara kāuta te wāhi whakangāwari i ā rātau katoa, he wāhi whakaputa whakaaro. Kua roa rawa te nohotahi, kua waia kē ki te ao o te hoia, nā reira i haere ai ki reira whakaāhuru ai i ā rātau. I mihi

¹²⁷ Papuni, 1997.

¹²⁸ Jackson, Papuni 1997.

te piritahi ki ngā hoa hoia—koira katoa ātu. Ko te mea kē, kāore i te pai ki ngā māmā me ngā hoa wāhine, te rite o te haere ki aua wāhi. Kua kore noa iho ngā tāne i mōhio, he aha he mahi mā rātau, kāore i āta tau. Ahakoa i hoki anō wētahi ki ā rātau mahi i mahue, he oranga hinengaro mo wētahi ki te haere i ngā maunga i o rātau pāmu o te wā kāinga. No te mea kāore he tangata ki te whakakōpiri i ā rātau, ā, he māhorahora ngā maunga. Inā, i te wā i rāwāhi, i ngā wā katoa kei te taha i ngā hoa hoia. Kua waia kē ki tērā āhuetanga he pakihwi ki te pakihwi.¹²⁹

Ēngari ngā wāhine, kua pakari kē ki te whakahaere i ngā mahi o ia rā, ka anga ki wēra mahi, me wērā atu i kawea e rātau i te haerengā o ngā tāne. Kei te kite i wētahi mahi hou ā ngā hoa, kāore i te āta pai kia rātau. I waihoa ki ā roa ake te wā i te kāinga, kia kitea ai mehemea ka mahue aua mahi hou rā ki muri. Ko te hiahia, kia mutu ngā mahi porohaurangi, no te mea, kāore anō wētahi o ngā hoa mārena kia whai wā ki ā rāua ānake. Nā te rite o tērā mahi, me ngā manuhiri e putaputa ātu ana ki ngā kāinga.¹³⁰

I mānukanukatia rāua tahi i te wā i moe tahi anō. I pēnei nei he tangata tauhou kē rāua tahi.¹³¹ Nā te roa o te noho wehe i uua ai, no reira i āta whakarata atu, kia mōhio anō tētahi ki tētahi. Ko ngā hoa pakeke, kāore i tau atu tērā āhuetanga, i ngāwari ake mo rātau. Kua mōhio kē, mehemea kei te nohopuku te hoa, ka waihoa me ōnā whakaaro.¹³² Ēngari, i kitea ko ngā hoa i wawe te mārena, he uua kē atu mā wētahi o rātau, me rātau hoki i pouarutia. He tikanga, kāore i kōrerōtia ki tētahi atu. Ko ngā pouaru i whakaraeraetia no te mea kua wātea anō mo ngā tāne ki te whakarata atu. He roa te wā i mua i te moe tāne anō wētahi—e whitu tau, ā, e rua tau mā wētahi e pouaru ana kā moe tāne anō.¹³³

Ngā āpiha

Ko te nohopuku o te hoa tētahi āhuetanga i tino uua mā ngā wāhine, no te mea, kāore ngā hoa i kōrero atu, ka kore hoki e taea te āwhina. I kitea ko ngā tāne i ngā tūnga āpiha ngā mea i kaha ake te raruraru o tērā āhuetanga ki ā rātau. I kore taea e wētahi te

¹²⁹ Power, Henry. 1996. I uia e ia me tana wahine i to rāua kāinga i Pongaroa, Wairarapa.

¹³⁰ Papuni, Haig, Jackson. 1997.

¹³¹ Haig, Jackson. 1997.

¹³² MacDonald. Haig. 1997.

¹³³ Raroa, Pewhairangi, Smith, Rowland, Poi.

whakarere i ngā mahara kino, i kite rātau i te wā o ngā kōkiri. I kite i ngā hoa i rāro i tōna mana e hingahinga āna i ngā maitai marara ā te hoariri. Kāore i kōrerotia ngā āhuatanga i te wā i kōkiri rā rātau, ēngari, i kōrero mo ngā wā harikoa kē.¹³⁴

He maha ngā taumahatanga i eke ki runga i ngā pakihwi o ngā āpiha. Ahakoa he orite ngā mahi ā ngā hoia ki tēra o ngā āpiha—ki te w ēngari i ngā kāinga kē, i te taha o ngā hawhai, ko te rerēkētanga, ko ngā āpiha i te whāngai atu anei, anei, anei ki ngā ope iti. Tokotoru o ngā wāhine o tēnei kaupapa i moe tāne he āpiha te tūnga, tokorua o aua tāne i hoki mai. I mātau katoa ā rātau wāhine ki ā rātau nekeneke me ēra o ngā hoia i te wā i rāwāhi. No te hokingā mai kua kore mōhio i ngā whakaaro, nā te kore kōrero i ngā wā e raruraru ana ngā whakaaro. Ki ngā tirohanga, i orite ngā āhuatanga i pā ki ngā hoia me o rātau āpiha, engari, i kaha āke te nohopuku o ngā āpiha, ā, he roa ake te wā e noho pēra ana me ngā whakaaro. Koira te mea i kore kaingākau ngā wāhine, te roa e noho pēra ana. Ko tētahi i kī,

"Pēnei nei, kāore noa iho awau i reira, koira te āhua kāre i pai ki au. Koira tana āhua, e hia wiki—marama, i pēnā ia. Mehemea i kōrero, ka mōhio awau. Ki te tiro atu, mē te mea nei, kei te mihi i ngā hoa".¹³⁵

I karangahia wētahi he 'pōrangī'. Ko te tata tika o wēra kōrero. Ae, i te mate tonu ngā hinengaro, kāore ngā whānau i mōhio he aha he painga. I waihotia rātau me o rātau whakaaro. Ko ngā wāhine kē i pēhia, nā te kūware ki ngā whanonga o te tangata whawhai i rō rua. I kī te nūnga, mehemea i mōhio me pēwhea te āwhina atu i o rātau hoa kua mahia e rātau.¹³⁶ I kitea he orite wēnei āhuatanga ki ngā wāhine o Amerika,¹³⁷ me Ahitereiria i ngā tau o muri o te pakanga tuarua.¹³⁸

¹³⁴ Thomson, Alistair. 1994. *Anzac Memories*. Oxford University Press. Australia. P.109.

¹³⁵ Jackson, Haig, 1997.

¹³⁶ Anderson, Karen. 1981. *Wartime Women: Sex Roles, Family Relations & the Status of Women during WW2*. Greenwood Press, London, England. p.75.

¹³⁷ Anderson. *Ibid.* p.76.

¹³⁸ Thomson. *Ibid.* p.111.

Ahakoia te whāwhai kia wawe te mutu o te whawhai, kāore i ea ngā moemoea ā ngā wāhine i te taenga mai o ngā tāne. Kua waia kē wētahi te haere ki te mahi. Kātahi tonu ka whiwhi moni nānā ake, kua pakari ki te kuhukuhu mōna anō.¹³⁹ No te rōanga o te pakanga kua whai hoa i ngā wāhi mahi, kua pakari ki te whakarite whakaaro ki te whakahaere i āna mahi me ngā mahi o te kāinga mo te whānau. No te taenga mai o te tāne, i uaua i te tuatahi mo te tāne, ki te tau ki ngā mahi o ia rā mo te whānau. Ahakoia te āroha o tētahi ki tētahi, he roa te wā i mua i te ngāwaritanga o ngā āhuetanga i waenganui i ā rātau ngā hoa mārena. I kī tētahi,

"Kāore awau i mōhio he aha he mahi māku, me pēhea. Ko wai o māua i te tatari mo te wā tika ki te whakatata ātu. He mea uaua tēra".¹⁴⁰

Nā te unu pia, he mate kē tēna mo wētahi he porohaurangi te mahi, ka kangakanga me te ringa pā ki ngā wāhine. Wētahi kāore i ringa pā, engari i kino te reo ki te wahine me te tūkinu ā hinengaro, te whakaiti, te kore kite painga o tōna hoa. I pēhia ngā wāhine me ngā tamariki. Wētahi i whaikaha ki te waea atu ki te ture mo te ringa pā o te tāne.¹⁴¹ Ko wētahi i whakarere motuhake atu i ā rātau tāne. Kua kino ake te ao mo wētahi o ngā wāhine i te hokingā mai o te hoa, ko rātau me ngā tamariki te papa o ngā mahi ā o rātau tāne.

Kā kī wētahi, mehemea i kōrerotia o rātau māharahara tēna pea kā mōhio me pēwhea te awhina atu. Ka hoki atu, ka hoki atu wā rātau kōrero ki tēra, mehemea i kōrero kā mōhio he aha hai mahitanga. He maha ngā taema i hunuku te wahine me ngā tamariki ki ngā mātua. Kia tau te rangimārie ka tikina e te tāne tana whānau. Kāore i roa kua hoki anō ki aua tūahua.¹⁴² He wā, mānukanuka, ehara anake mo ngā hoa mārena mo ngā mātua hoki. Ko rātau kei te kite i ngā āhuetanga kei te heipu ki ngā tamahine, ā, ko rātau anō ki te manaaki i ā iā me ngā mokopuna i ngā wā e raruraru ana te whānau. `

¹³⁹ Anderson. Ibid. p6.

¹⁴⁰ Haig .1997

¹⁴¹ Gudgeon. 1997.

¹⁴² Ibid.

I hoki mai wētahi kua whā tau kē te pakeke o ngā pēpi. He wā uaua mo te tamaiti ki te whakarata ki te pāpā, no te mea, kāore i roa kua pōrearea ngā pāpā ki ngā takatūtanga ā te whānau. Ko te whakaaro ā tētahi o ngā wāhine, te āhua ki ā ia, i whakakōpiritia tana hoa i ā ia me tā rāua tamaiti. I noho noa iho ka haere, kāore i kī e haere ana ia ki whea. Kua hapu anō te wahine, ahakoa tonu, i haere tana hoa. No te taenga ki te wā kua tata ki te whakawhānau, ka hoki atu. Kāore i kī i hea, kāore hoki ia i pātai atu. He wā kāore tonu ia i pirangi ki te māhara ake, ki ā ia, he wā tino kino rawa atu.¹⁴³

Wētahi o ngā pāpā kāore i kaingākau ki ngā tikanga ā ngā tamariki, i kī kua whakamorimoritia e ngā māmā me ngā tipuna. He tere ngā māmā ki te whakahē i aua whakapae. Ko ngā tamariki, he roa te wā, kātahi anō ka whirinaki atu ki ngā pāpā. No te rōanga o te noho tahi ka waia tētahi ki tētahi.¹⁴⁴

Ko ngā wāhine i roa te wā o te mārenatanga i waimarie, kāore i roa kua tau te noho. Ahakoa te nohopuku o ā rātau tāne kāore i tukua he mea māharaharatanga mā rātau. Ahakoa te kore pirangi kia hapu, i koropiko tonu wētahi o ngā wāhine ki ngā hiahia ā ngā tāne.¹⁴⁵ Kāore he hurihanga kē atu mā rātau, arā i tokomaha ai ngā tamariki ā wētahi.¹⁴⁶ Nā te kore aro ake ā ngā tāne ki te arai hapu, me te whakamā hoki ki te hoko pūkoro mo ngā hoa tāne, i hē rōwatu ai mo ngā wāhine kore pirangi whānaunau tamariki. Kāore tēra tikanga i tukua e ngā tāne Māori hai pōrarururutanga i ā rātau. Ko tēra tūahua i waihoa mā te wāhine e whakaaro ake, no reira, he waimarie kāore i neke atu te kaute o ngā tamariki mā wētahi.¹⁴⁷ He rite ki te nuinga o ngā whānau Māori o mua tata atu, tekau, tekau mā ono nuku atu te kaute o ngā whānau i te Tairāwhiti.

Ngā tamariki

No te pōwhiritanga i ngā hoia i ngā marae, he mate anō tēnā. Ko ngā wāhine i pouarutia, he mea aroha tērā te kite atu, i wērā o ngā hoia i haere i te taha i o rātau tāne, me te kite hoki, ko wai atu i kore hoki mai. I moe tāne tuarua anō te katoa o wēnei wāhine. Ko ngā āhuatanga i waenganui i ngā tamariki o te whānau tuatahi me te tāne tuarua ā te māmā,

¹⁴³ Jackson.1997.

¹⁴⁴ Jackson, Gudgeon. 1997.

¹⁴⁵ MacDonald, Pāpuni. 1997.

¹⁴⁶ Gudgeon, Rowland, Poi, Carson, Pewhairangi, Paenga, Rāroa. 1997.

¹⁴⁷ Gudgeon. 1997.

mo te nuingā i pai tonu. Nā te ringa pā ā wētahi o ngā tāne tuarua ki ngā tamariki, kore rawa rātau i rata atu ki ā ia, pakeke noa. I tino haraki atu, ki ngā tāne tuarua. He āhuetanga, i noho pērā motuhake atu mo wētahi o ngā tamariki. I wahangūtia wētahi o ngā māmā, kāore i mēngia hai take mo waenganui i ngā tāne me rātau, ko te whakapono hai ako i ngā tamariki, te tika me te hē.¹⁴⁸

Ngā tamariki i te pēpi tonu i te wā i haere ngā pāpā, kāore i rata ki ngā pāpā i te hokinga mai. Kāore noa i roa kua whakatikatika atu ngā pāpā i ngā mahi turekore ā ngā tamariki. I te roanga o te tohutohu atu, ka puta ngā kōrero ā ngā tamariki,

'Ā whea koe ka hoki ki te whawhai', — 'No māua me tōkū māmā tēnei moenga, ēhara nohou', — 'Nōku tēnei māmā', me ērā atu momo kōrero ā te tamariki.

Koira, me ngā pāpā hoki, kāore wētahi i whakamōmori ki ngā wēkē ā o rātau tamariki, kia hōhā, ka haere ki te pāparākāuta. Ko ngā māmā kē i rarua i wērā āhuetanga, ko wētahi o rātau i kore kite i ngā hē o ngā mahi i whakapaetia.

Ko ngā pouaru i te rangatahi tonu, i whakaraeraetia, nā te mea kua takakau anō. I hapu wētahi, engari, kāore i moe i ngā pāpā o ngā tamariki. I pōrarurarutia rātau. Kāore i whakaarotia te papa o te kore ārai hapu. Waimarie, nā ngā mātua i whakatipu ngā pēpi i whānau, nā wētahi atu o te whānau rānei. Kōina tētahi o ngā whanonga o te wahine i pouarutia. Ahakoa i moe tāne anō, i whakaaronui tonu wētahi o ngā wāhine mo te hoa i mate atu, ko te kōrero ā tētahi, tae noa ki te wā i uia wētahi

"I mau tonu ōku māharatanga mōnā mai rā noa, ā, i mau tonu taku āroha.
I uaua maku te kore whakaaro ake mōna".

Ēhara anake ko ia i whakaaro pērā, ko ngā pouaru katoa, ahakoa te pai o ngā tāne tuarua ki ā rātau, i uaua tonu te wareware i ā rātau tāne tuatahi. Ko ngā māmā i whānau he tamaiti, he āhuetanga tino pai tērā mā rātau, i ora tonu te aroha ā pakeke noa, ā, kua whai mokopuna. E kore rātau katoa e warewaretia e ngā whakatipuranga kei te tipu ake

¹⁴⁸ Rāroa. 1997

tonu. Koianeī ngā aria mai i ngā tirohanga i heipu ki ngā wāhine ā ngā hoia o 'C' kamupene o te Hokowhitu ā Toa, o te ope Rua tekau mā Waru. Kāore e taea te kī koianeī anake, engari koianeī wētahi.

Rawinia Carlson - Waiariki

Te Pakeke: 74

I whānau ā Rawinia i Waihau, kei Whangaparāoa tērā kāinga, he patata tonu ki Te Kaha. Ko te tuarima o ngā rā o Hui Tānguru, 1924 tana rā whānau. Ko te marae o te whānau ko Kauatangohia, ko te Whanau ā Apanui te iwi. Ko ōna mātua ko Rawinia Heremia o Te Kaha me Te Waiariki Matiu Poko o Raukokore. He toto Paniora o tōna pāpā—no roto o Ngati Porou, engari kāre tonu rātau ngā tamariki i te mōhio mo tērā taha o te whānau.

Tekau mā rua ngā wāhine o te whānau. Kōtahi anake tungāne, kua pakeke tōnu kā mate. Nā ngā whanaunga ō ngā mātua wētahi o rātau i whakatipu, nā reira i haere ai wētahi o ōna tuahine i raro i te ingoa Poko, ko wētahi i mau tonu ki te ingoa Waiariki. He āhuetanga tēra no aua rā, kā riro ngā tamariki i ngā whānaunga kā mau anō hoki rātau i te ingoa o ngā mātua whāngai. Ko ōna tuahine ko Parekowhai Bright, ko Rangiharo Waenga, ko Mereaira MacDonald, ko Maraea Mitai, ko Hēni Callaghan, ko Makere Maui, ko Rihi Callaghan, ngā māhanga—Hinekitepo me Hinekiteao, me Peti Farr.

I haere ia ki te kura Māori o Whangaparāoa, engari i tū kē i tērā atu taha o te awa o Whangaparāoa. No muri kē kā nukuhia ki te wāhi kei reira e tū ana inaianei. He hoiho tonu ki te kawē i ā ia ki te kura, wētahi taema kā punarua rāua ko tana hoa piri, ā Kero Waititi. He taema anō, kā haere kē rāua mā te taha moana ki reira porohianga ai i roto i ngā ana kei reira, ā i te mutunga kāore i tae ki te kura; kia kite i ngā tamariki i te ahiahi, kā hoki rāua ki te kāinga. Kaingākau atu ia ki ōna rā i te kura, tana ekenga ki te tekau mā rima tau kā mutu, kāre hoki i haere ki te kura tuarua. I noho ki te kāinga ki te awahina i to rātau pāpā ki ngā mahi o runga i te pāmu.

He tangata ahuhwhenua to rātau pāpā, he kau anō āna hei mirakatanga, ko āna tamāhine ā Rihi, Makere me Rawinia ngā kaimiraka. Kāore he mihini i aua rā, toru tekau a rātau kau hai kurutētētanga. E rua tau pea tana roa e miraka kau ana kā hokona mai he mihini. Nā to rātau pāpā i ako i ā ia ki ngā momo mahi katoa, te rui ngatō mo te whenua, te parau ngā pātiki hāi mahinga kai—te ono parareka, kumara, kānga, kāpiti, kāreti me ērā atu hua whenua. I akona rāua ko Rihi ki te kani rākau me te wāwāhi pōhi, ki te hanga taiapa, ahakoa he aha ngā mahi ā to rātau pāpā kā akona rāua ki te mahi.

Nā te mea he tata ki te moana, kā haere ki te hī ika, te tiki paua, parengo me te rama tuna. Kāore ia i whakamahia ki te tunu kai, nā ērā o ōna tuahine tērā mahi. Pai kēatu ki ā ia ngā mahi o waho. He pai anō ki ā ia ngā kanikani me te haere ki ngā pō pikitia. I tētahi o ngā kanikani kā tūtaki rāua ko Kereopa Kerei. Kāore i te mohio he whanaunga tonu rāua. No te kītanga ātu, ko tureiti kē, ko āroha kē tētahi ki tetahi. Nā te minita o te hāhi Ringatu i Maraenui rāua i mārena, i mua tata tonu i tana haerenga ki te pakanga. I poroporoākitia te rōpū o Kereopa mā i Maraenui, i taua wā, ko ia anake te tangata moe wahine o rātau i haere ki te puni hoia i Papakura.

I mua i te whakawhititanga o Kereopa ki rāwāhi, i waimarie ā Rawinia ki te haere ki te kite i ā ia i mua tata atu. Ki ā ia, i taua wā, i whakaaro tonu ē ia tērā pea kāre ia e kite anō i tana hoa. No te haerenga o Kereopa, kā hoki ia ki ōna mātua, ki te āwhina i tōna pāpā. Kāore i roa tana noho i reira kā tae atu te rongo ki ā ia, mai i ngā māngai o te Tari Taiwhenua kua hinga Kereopa. Pīki tūmeke tāna, nā te mea kāre anō ia kia whiwhi reta mai i tana hoa, me tana whakaaro hoki kāti he tohu pai tērā, kei te pai ia. Ohore ana tērā i te mautanga atu i te waea tonu ki ā ia. Kāre i taea te nohopuku. He rongo tino kino tērā māna, ki ana kōrero,

"Kāore he tinana—te kore noa iho. I whakapakari au i au anō."

I huihui katoa ōna whanaunga me o Kereopa ki te kāinga o ōna mātua, ā i tangihia te wairua o Kereopa Kerei i reira. Kāore tonu rāua i whai tamariki. I muri i tēnā i noho tonu ia i te taha i ōna mātua.

He kaingākau ia ki ngā takaro netipōro me te whutupōro, ahakoa ana wā mokemoke me ana mahara ake mo tōna hoa, i puta ia ki ngā tākaro. Tokotoru ngā tamariki i whānau ki ā ia, tokorua he tāne, kotahi te tamāhine. Nā ōna tuahine i mau e rua, nā ōna mātua ē ia me tana pēpi i atawhai. I tapaina te ingoa o tana tama ko Kelly, koira te ingoa o tana hoa tāne ā Kereopa. Ko Rutangi rāua ko Meri wētahi. No muri no mai kā tūtaki atu ia ki ā Stanley Carlson.

He tangata ahuhenua ā Stanley, he tangata kaingākau ki ngā mahi hoiho, te whakangau poaka, me te whutupōro. I mārenatia rāua i Te Araroa, ko 'Bully' Walker me tana wahine o rāua kaiāwhina. Ko te mahi tuatahi ā Stanley he kuti hipi, kā neke ki ngā teihana mahi e. I mahi ia i Māhana teihana i Whangārā, i muri o tēnā he hepara tana mahi mā tana pāpā ā Fred Maxwell, i tētahi o ngā teihana kei tuawhenua o Tokomaru. I

reira kā riro mā Rawinia e ako ngā tamariki, no te mea, he tawhiti rawa te kura. kā tae ki te wā mo te kura tuarua, kā haere wētahi o ā rāua tamariki ki te whānau o Rawinia me ngā mātua o Stan. Tokowhitu ā rāua tamariki ko Stan, tekau te katoa o to rāua whānau. Ko Rutangi, ko Kelly, ko Meri, ko Dick, ko Rangi, ko Phyllis, ko Pauline, ko Edwin, ko Maxine me Irene. I tēnei wā kotahi tonu tā rāua mokopuna, e rua ngā mokopuna tuarua. He paku whenua ta rāua kei Tūranga, rua rua nei ngā hipi, he poaka me ngā pikaokao hei oranga mo rāua.

No te tekau mā tahi o ngā rā o Mahuru, o te tau 1997 i uiuia ā Rawinia i tana kāinga i Tūranga mo tēnei kaupapa. Kei te mau tonu ia ki ngā akonga ā tōna pāpā. He wahine pukumahi.

Hune Te Paionia Pewhairangi - Kaua

Te pakeke: 83

I whānau ā Hune i Pukeriri, he kāinga tērā kei mua tata tonu i to taenga atu ki Tikitiki. Ko tōna rā whanau ko te rā tuatahi o Mahuru, 1915. No te taina ā tōna pāpā tana ingoa, engari kāore ia i te mōhio mehemea i haere te pāpā nei ki te pakanga engari ko te ingoa o tana wahine ko Teao, no Kākāriki. Ko Akuhata Kaua raua ko Peti Tunuwhare Hineititia Wilkie ōnā mātua, a, ko ōna tipuna ko Hori te Manana Kauaterangi me Hoana te Awākehe ki te taha o tōna pāpā, ā ko Ramari me Tiare Wilkie ōna tipuna ki te taha o tana māmā. Ko te marae ko Rakaitemania, ko Ngati Horowai te hapu ā ko Ngati Porou hoki te iwi.

Tokowhiti rātau o te whānau, ko te mātāmua ko Riwia Moeroa, te wahine tuatoru ā Henare Fox, kāore ā rāua ake tamariki engari i whāngaitia e rāua, tekau mā whitu pea ngā tamariki whāngai. Ko Hiria Hineititia Tangaere no raro mai i ā Riwia, ko Paora Tūrerewaipuke—kāore ia i moe tāne, i pāngia tana whaiapo ā Rangi Waikari ki te kohi ā i mate atu i te hōhipērā mo taua mate i Otautahi i te Waipounamu. Ko Pita Tipunakore i raro mai i ā Paora, ko Tame, ā ko Hōne Tāmati te pōtiki.

Ko Hune te morehu o te whānau o ngā Kaua inaianei. I haere katoa ōnā tungāne ki te pakanga tuarua, ā i waimarie ki te hoki mai ki te wā kāinga. I kuraina te whānau i Waiomatatini. Ko ā ia i haere mo tētahi wā poto ki te kura i Waiorongomai, nā te mea, i reira to rātau kōkā ā Waiharakeke—te tuahine o to rātau pāpā. He kura māhita tana mahi. I whakaoti atu ā Hune i tana kura i Waiomatatini. I haere katoa tana whānau ki te kura tuarua. Ko e ia me ōnā tuakana ki Hukarere ko ōna tungāne i haere ki Te Aute. Tana mutunga i Hukarere, āna mahi i ngā whare ā ngā Pākeha, mo ngā Sharland te tuatahi. Koira te kāinga kei tana irāmutu i ā Louti inaianei. I muri o tēnā kā mahi ia mā te nēhi i Tikitiki, ko Banks te ingoa o te nēhi rā. Nā te neke ā te nēhi ki Te Araroa kā haere ia i tana taha, i reira kā tūtaki rāua ko Māka White.

Hautaia tonu te wā e haere tahi ana rāua ā kā hapu ā ia. Kāore te māmā o Māka i pirangi kia moe tana tama i ā Hune koira tana hokinga ki Te Horo i te taha i ōna mātua. I taua wā kua haina tana tuakana ā tame mo te haere ki rāwāhi. kā tae ki te wā mo Māka te whakawhiti ki rāwāhi, i te tuhi reta rāua ki ā rāua. Kāore ā Māka i kite i tana tama engari i roto i ana reta, e kī ana kia mutu te pakanga kei te hoki mai ia ki ā me tā rāua tama. No te tau 1942 kā mate ā Māka, kei Rakaitemania tana whakaahua hoia e iri ana.

I te haerenga o Tame ki rāwāhi i riro mā Hune me ana irāmutu ā Ngahiwi me Cissy ngā kau e miraka, tae noa ki te hokinga mai o Tame ki te kāinga, koira i hoki mai ki aua kau anō. I ā ia i te pakanga kā mate to rātau māmā. He wahine matemate, nā te huāngo kā hē rawa atu ia. kā mutu te pakanga i hoki mai ngā whanaunga ki Rakaitemania marae ki te tangi mo to rātau māmā me ngā whanaunga i mate atu i rāwāhi—a Wi Koroua Fox, ā Tau Rewharewha, ngā Pepere, ngā Paipa me ngā Wawatai.

Tekau mā tahi tau te pakeke o tana tama kā moe ā Hune i ā Te Huatahi Pewhairangi o te whanau ā Ruataupare Tokomaru. Tokowhitu ā rāua tamariki, ko Hineititia, ko Mākere, ko Hana, ngā māhanga—a Hune me Huriata, kotahi te tamaiti i mate—ko Hinehaua, me ta raua tama ā Hohepa. Wā Te Huatahi tamariki o te whānau tuatahi, ko Iwi, ko Winnie, ko Matire me Huia. Tekau mā rua te katoa o te whānau ā Hune. I tēnei wā tekau mā rua ngā mokopuna. Kei Tūranga e ia e noho ana, ko tētahi o ngā māhanga—ā Hune mē tana hoa tāne me ā rāua tamariki hoki kei te atawhai i ā ia inaianei.

I uiuiā ā Hune i te marae o Wainuiomata, tekau o ngā rā o Whiringa ā Nuku, te tau 1996, ano mo tenei kaupapa i tana kāinga i Tūranga, i te tekau mā whā o ngā rā o Pipiri te tau 1997.

Katarina Poi - Haenga

Te Pakeke: 75

No te rua tekau mā rua o ngā rā o Kohitatea, 1922, kā whānau ā Katarina i te Poroporo, te kāinga o ōna tipuna ā Te Rāna me Apikara Haenga. Ko ōna mātua ko Moetu Ngatai o Rangitukia me Peta Haenga o te Poroporo ki Waihuka, o Pukemānuka. Ko Peta Ngatai tētahi o ngā tungāne o tana māmā, ā, ko Kareti me Te Ratu. Koira ngā ingoa e mōhio ana e ia. Ko Te Auiti te matamua o ngā Haenga ko tōnā pāpā ā Peta te pōtiki. Ko Kohao, ko Teowaina—i moe i ā Hana. I mate ā Paddy, me Dickie. E rua ngā wāhine kei te ora, ko Kuini me Ora. Tana matua iriri ko Eta Kohere, te wahine ā Poihipi.

Nā tana tipuna i Rangitukia ā ia i whakatipu. I te Tairāwhiti te whare o tōna tipuna e tū ana, pātata tonu ki te kura Tapere nui ā Whatonga. I timata tana haere ki te kura i reira. I hoki rawa ia ki ōna mātua i Tikitiki mo tētahi wā poto engari nā te kōingo mo tana tipuna kuia kā hoki anō ia ki Rangitukia whakamutu ai i tana kura. Mai i Rangitukia kā haere ā Katarina ki Hukarere mo te rua tau kā mutu.

He kaimahi ia mā te whānau Wiremu i 'Kaharau' Ruatoria. Tekau mā waru tana pakeke i taua wā. Kua tūtaki kē rāua ko Mush, arā ā Tauranga Taumaunu i ā ia tonu e haere ana ki te kura tuarua. He tangata moe wahine engari kāre i mārena; e toru ā rāua tamariki ko Hoana Manuel, kotahi te tama, e rua ngā tamahine. Nā tōna māmā nā Moetu, te wahine ā Wi Waikari o Rangitukia, i whakatipu tētahi, nā ngā Tuhaka tētahi i mau. Ko te ingoa o tōnā pāpā ko Māka Taumaunu.

Ahako e toru ngā tamariki ā Māka, i te marama o Mahuru, 1942, kā mārena raua ko Katarina i te whare karakia o Hoani i Rangitukia. Ko Pohipi Kohere te minita. I taua wā kua haina kē ā Tauranga mo te haere ki rāwāhi engari nā tana whai tamariki, ko te whakaaro kāre ia e wawe mo te haere. Kua hapu ā Katarina i taua wā.

Kiki ana ā Rangitukia me Tikitiki i te hoia. He hoia i ngā wāhi katoa, ahako to huri he hoia; mehemea kāre koe e rēhita kā mahue koe ki muri, kā āhei te nuinga te haere nā reira kā haina hoki ā Tauranga. Nā kā tae ki te wā mo Tauranga ki te haere ki te puni hoia i Māwaihākona i Pōneke ko rāua ko Te Rei Rangihuna i haere tahi. No te marama o Haratua i haere ia ki te puni hoia

No te marama o Hongoi ngoi kā whakawhiti atu to rātau ope ki rāwāhi mā runga i te tima te Aquitania. E rima marama ā Tauranga i reira kā mate ia i Faenza. No te tekau mā rima o ngā rā o Hakihea, 1943 kā taotutia. I taua wā kua whānau mai he tama mā

rāua i te hōhipera i Waipiro. Koira te rua tekau mā toru o ngā rā o Whiringa ā Rangi, 1943 i whānau te pēpi. E toru wiki pea te pakeke o te pēpi, kā mate ā Tauranga.

Kua hoatu kētia ē ia he ingoa—mehemea he tama, me tapa ko te ingoa o Māka Papuni. He kaingākau nōnā ki ā Māka. Tekau mā iwa te pakeke o Katarina kā pouwarutia ia. kā hoki rāua ko tana pēpi ki te Poroporo ki te taha i ōna mātua.

I reira kā tūtaki atu ia ki ā Hōne Poi, kā moe raua i te marama o Haratua, 1947. He tangata ahuhenua ā Hōne he tangata humarie. Ko tana māmā ko Katarina Lima Manuel. Kāre te māmā o Hōne i pirangi kia moe tana tama i ā Katarina ahakoa kua whānau kē ta rāua tamahine, kāre tonu ia e whakaae. Nā, no tana haerenga ki Aorangī mo tētahi hararē, kā mārena ā Hōne me Katarina i te poutāpeta i Tikitiki. Tekau ngā tamariki ā Hōne rāua ko Kātarina, toko maha ā rāua mohopuna.

Kei to rāua kāinga i Tūranga ā Katarina e noho ana, he whare motuhake tōna kei reira kia tata ai ki ā rāua tamariki, mokopuna hoki.

I uiuia ā Katarina i tana kāinga i Tūranga, i te tekau o ngā rā o Mahuru, te tau kotahi mano iwa rau iwa tekau mā whitu. Ko tana hāhi me ā rāua mokopuna e whaka pakari nei i ā ia. E whitu tekau mā rima te pakeke o Katarina i taua wa.

Maria Raroa - Goldsmith

Te pakeke: 86

No te tuaono o ngā rā o Poutu te Rangi kā whānau ā Maria, te tau 1912. Ko Huriwhenua Matauru me Edward James Goldsmith ōna mātua, ā, ko Ngahiraka me Wiki Matauru ōna tipuna. He uri no te Whānau ā Takimoana me Ngati Horowai, koina ngā hapu, ko Ngati Porou te iwi. Ōnā marae ko Ohinewaiapu, Hinepare me Rakaitemania. I ahū mai ngā Kōrimete i Ingarangi, kā noho ki te Tairāwhiti.

I haere ā Maria ki te Kura o Hato Hōhepa i Heretaunga kā mutu i reira kā hoki ki Rangitukia. He kura māhita tana mahi i te kura o Rangitukia, Te Taperenui ā Whatonga. Ko te tumuaki i taua wā ko Cumsty.

No te pakarutanga o te whawhai tuarua, tokowhā wā rāua tamariki ko Hōne Te Kauru Green o Tikitiki. Koira te tama ā Totorewa, he tangata ahūwhenua. I Turitaka i Tikitiki rāua me ā rāua tamariki e noho ana me te pāpā hoki o Hōne. Ko Hōne te kaiwhakahaere i ngā mahi me te miraka i ā rātau kau.

Ahakoia te kore pirangi ā Maria ki ā haere ā Hōne, kāre i taea, kua whakauru kētia e Apirana tana ingoa mo te haere ki ā whakangungua mo te tūnga āpiha. kā haere rā ā Hōne, kā mahue atu tana wahine me ā rāua tamariki i te taha o tana pāpā i Turitaka. I ā Hōne i te puni hoia i Papakura i haere atu ā Maria ki reira ki te kite i ā ia. Kua reri kē i ā Hōne he whare noho mo rātau kā mauria ē ia ā Hōhepa me Hoana ngā mea paku o āna tamariki. Ko tana hoa noho i Papakura ko Elsie, te wahine ā Peter Awatere. Hautaia tonu te roa o tana noho i Papakura, nā te tata o te rā whakawhānau o tana pēpi kā hoki ia ki Tikitiki. Kāore i roa i muri te whānautanga o te pēpi, ā *Hōne Te Kauru* paku, kā tonu ā Hōne kia hoki atu ia ki Akarana; kua tata ngā hoia te haere ki rāwāhi. I Hopuhopu rātau i tenei wā. kā haere rāua ko tana pēpi kā mahue atu ērā o nga tamariki mā ōna taokete e tiaki.

He whare anō kua reri mai, kā noho tahi rātau ngā wāhine ā ngā āpiha o te Tairāwhiti me ā rātau tāne, ā Tutu Wirepa, Jackie Reedy, Peter Awatere me Hōne. I te wehengā o tana ope, kā hoki ā Maria me tana pēpi ki Tūranga. I taua wā, i te taumaha tana māmā, kua pau te kaha o te hōhipera ki ā ia, kā hoki ki te kāinga. No te marama o Hui Tānguru te tau 1941 kā mate tana māmā. kā neke ā Maria me tana whānau ki Kamiti i Rangitukia ki te tiaki i tana pāpā. Tērā tau tonu, te marama o Hakitea kā mate ā Hōne.

Arā tana ope iti i Gazala, i mua te taenga atu ki Tripoli. Koira tonu te whawhai tuatahi ā Hōne Te Kauru. Ki ngā kōrero ā Māria, i te hoki whakamuri ngā Tiamana, kei te mōhio katoa rātau ngā wāhi o ngā rua i whakarerehia rā e rātau, kei te mau ā rātau pū ki aua rua. Hāngai tonu te pahūtanga ki te wāhi i reira ā Hōne, ā John Manuel, ā Bunt Reid me tētahi atu no Rotorua. Ko Bunt i taotūtia ko ōna hoa i mate katoa.

No te matengā o Hone, i whakatūngia e ia he whare mo ā rāua tamariki i Tikitiki. Koira te whare tuatahi, ā ngā moni whakaoranga ā te kawanatanga mā ngā hoia, i whakatūngia i roto o Waiapu, ko Dick Wills te kāmura. kā whai kāinga ōna tamariki i Tikitiki. Ko Hōrā, te taina o Hōne to rātau kaitiaki mo tētahi wā. kā mutu te kura kā tukuna e Maria ana kōtiro ki te kura o Hato Hōhepa, ko ana tama i noho ki te kura tuarua o Tikitiki.

No te hokinga mai o ngā hoia kā tūtaki rāua ko Petuere Raroa. I mārenatia rāua i te whare karakia o Hoani i Rangitukia, ko Pohipi Kohere te minita. Ko Wawata Mauheni, te kōkā o Petuere, to rāua kaititiro. He tangata ahuhenua me te miraka kau ā Petuere, koina hoki te mahi ā te nuinga o rātau e noho ana i te riu o Waiapu i tērā taema. I whiwhi whenua ia i Rerewhakaitu, tētahi o ngā pāmu i meangia mo ngā hoia hei oranga mo rātau.

Kua mate te pāpā o Maria, kā neke rāua ki Rerewhakaitu, mai i reira kā hokona anō tētahi pāmu i Reporoa. Tokotoru ā rāua tamariki, ko Horohia, Rangi me Paora. kā tae ki te wā mo te hoki ki te wā kāinga, kā hoko haere ā Petuere i ngā hea o ōna whanaunga, kā tapahia tētahi wāhanga o te whenua e mohiongia nei ko Te Kautuku hei tūnga whare mo rāua. Nā Petuere i wehe tētahi wahi hei urupa mo te whānau. I tapaina te urupa ko Mangatī. Te katoa o tana whānau, Ko Jossie, Matehaere, Hōhepa, Hoana me Hōne Te Kauru Green o te whānau tuatahi, ko Horohia, Rangi me Paora Raroa o te whānau tuarua, o rātau hoa tāne hoa wahine hoki. Toko māha ānā mokopuna.

I uiuia ā Maria i Rahui marae i Tikitiki, te marama o Whiringa ā Rangi, te tau 1994, i uiuia anō ia mo tēnei kaupapa i tana kāinga i Rangitukia, tekau mā rua o ngā rā o Hongoingoi, te tau 1997. E waru tekau mā rima tau tana pakeke.

Kumeroa Rowland – Ferris

Te Pakeke: 75

No te tuatoru o ngā rā o Kohitātea, te tau 1924, i whānau ā 'Kumi' i raro i tētahi rākau piki i Matāhu, he kāinga pātata tonu ki Waipiro me Whareponga. Ko Raiha Porourangi McLroy o Waipiro me Hori Ferris o Tokomaru ōna mātua. Ko ōna tipuna ko Hārata Takarure Pehu me Wiremu McLroy, rāua ko Mere Kotuku me Tiāki Ferris. Ko a ia tonu te mātāmua o te whānau, tokoiwa ōna taina. I Waipiro te whānau e noho ana mo tētahi wā, i reira kā timata tana haere ki te kura.

Tekau tau tana pakeke kā neke te whānau ki Tikitiki. He ahuwheua me te miraka kau te mahi ā to rātau pāpā i te whenua i tua atu o te kāinga o Te Auiti Haenga. Ko Kumi me ōnā taina ā Wati me Hōri ngā kaimiraka kau ia rā ia rā, i ngā ata i mua i te haerenga ki te kura me ngā ahiahi. Tekau mā rima tana pakeke kā mutu tana haere ki te kura. I tērā wā kāre he kāreti i Tikitiki, i Ruatoria tētahi, engari he pāmamao rawa.

Nā, kā timata tana mahi i te hotēra i Tikitiki—he horoi kākahu te mahi tuatahi, i muri mai kā mahi ia i roto i te kīhini. Ko Miki Hyland te rangatira o te hotēra. Ko ia me tētahi o ngā tuahine o Charlie Shelford i te Hōtera e mahi ana, ko tērā ki te horoi kākahu ko ia i roto i te kīhini. He whare pikitia i Tikitiki i taua wā, i karangahia ko 'Coates'. Ko Coates tonu i te whakahaere i ngā pikitia i ia Hatarei ko ā ia anō te rangatira o tētahi o ngā karāti. Nā te mahi haere ki te matakitaki pikitia, kā tūtaki ā Kumi ki ā Te Rei Rangihuna, o Te Araroa.

Katahi tonu kā mutu te haere ā Te Rei ki Te Aute, kā nuku ki te taha o ōna mātua kēkē ā Sally me Tassie Lynch, ki te rapa mahi māna. kā whiwhi ia i tana mahi i te teihana o Tikitiki, he hēpara me te kaiwhiu kararehe ki ērā atu teihana, taone rānei. I reira tonu ia e mahi ana kā puta te rongo mo te pakanga, kā haere ia ki te haina mo te haere. I mua i tana whakawhititanga, kā mārena rāua ko Kumi. Nā Pohipi Kohere rāua i mārena i te whare karakia o Hoani i Rangitukia.

No te rā tuatahi o Poutu te Rangi, te tau 1944 kā whānau ta rāua tama. I te rangi i mua o te whānautanga o te pēpi, i whara te tungāne o Te Rei, i hinga kā tū i tana pūtia mate tonu atu. I tapaina e Te Rei te ingoa o tana tungāne mo te pēpi, ko Morris Rangihuna.

Kāre ā Kumi i pirangi kia haere ā Te Rei ki te pakanga engari kāre i kōrero atu ki ā ia. I mua i tana haerenga ki te puni hoia i Māwaihākona i Pōneke i whakatūngia he pō

kanikani i Rahui marae i Tikitiki mo ngā hoia e haere ana i taua wā; he pō poroporoāki ki ā rātau. kā taha te wā kua tata mo ngā hoia te haere ki Ihipa, kā haere ā Kumi me Katarina, te wahine ā Mush Taumaunu, ki te kite i ā rāua tāne i te puni hoia i Māwaihākona i Pōneke.

I tūtaki atu rāua ki ētahi wāhine o Tūranga i reira, ko Girlie Wilson tētahi. E toru wiki to rāua roa i reira, tae noa ki te wā mo ngā hoia ki te neke mā runga tereina ki Pōneke. I Pōneke kā whakaeke ngā hoia ki runga i te tīma Aquitania, kā tere atu ki te pakanga. Kāore i roa kā hoki anō ā Kumi ki te hōtērā mahi e, ki te whakahio to taonga mā rāua ko Te Rei mo te wā kā hoki mai ia ki te kāinga. Ko tana kī he wā mokemoke tērā te haerenga o Te Rei.

Ia rā ia rā te tino mahi ā te nuinga o ngā whānau, he whakarongo ki ngā pānui i runga i te reo irirangi mai Ingarangi, te tatari rānei mo ngā rēta mai rāwāhi. Waimarie ā Kumi he tangata kaha ā Te Rei mo te tuhi ki ā ia—he oranga ngākau mōna. Kotahi wiki i mua i te mutunga o te whawhai kā puta te rongu kua mate ā Te Rei. Kotahi tau i muri i to rāua mārenatanga. I tangihia tana wairua i Hinerupe marae i Te Araroa. Ko te mea nui, i kite ā ia i tā rāua tama, ā ko Kumeroa i kaha ki te tono whakaahua atu ki ā ia.

I te hokinga mai o ngā hoia i mauheretia i rāwāhi, i tau atu rātau ki Tūranga. I haere ā Kumi me Mere Wanoa—te tuahine o Ted, ki te tūtaki i ā rātau. Ko tana pāpā ā Hirini McLroy, te tungāne o tana māmā, tētahi i hoki mai i o rātau taha. I Poho o Rawiri te powhiri mo rātau. Ko te nui no atu o te tangata i reira. I taua taema, kā whakamōhio ia, ki ā Wātara Wi Rowland. I mauheretia ia me Eru Tuhoro i te taha o tana pāpā i ā Syd McLroy—te tungane o to rātau māmā.

No te tau 1946 kā haere ā Wātara me Kumi ki te poutāpeta i Tikitiki, kā mārena rāua.

Ki ngā kōrero ā Wātara ki ā ia, e rua rawa ngā taema i oma ia i te puni mauhere i ā rātau. I huna ia i raro i te taraka kāta i ngā paru o ngā whare paku, ia taema i mau ia; waimarie kāore ia i pupuhitia. E rua tau tana roa e mauheretia ana kā hoki mai rātau ki te kāinga. Ko ā ia me Eru Tuhoro i uru ki roto i te tīma pūrei whutupōro o rātau i mauheretia. He tangata puku mahi ā Wātara. I mahi tahi rāua i te whare patu hipi i Heretaunga.

I pāngia ā Wātara ki te mate huka, nā te kaha o tana mauiui kā puta ki tana manawa mate atu, kei te urupa o ngā hoia i Heretaunga ā ia e nehu ana. Tekau mā whā

te katoa o ā rāua tamariki, Ko Morris Rangihuna, ko ā rāua ko Wātara ko George, Paul, Winifred, Jackie, Charmaine, Alan—toru marama te pakeke kā mate, ngā tuini Alan me Leslie, Raymond, Adrian me Desmond. Ko Richmond me June o te whānau tuatahi ā Wātara. Ahakoa te roa o tana moe ki ā Wātara, i kī ā Kumi, kore kore rawa ia i wareware ki ā Te Rei, kātahi tonu kā ngāwari haere tana mokemoke mōna.

I uiuia ā Kumi i tana kāinga i Heretaunga i te tuawhā o ngā rā o Haratua, te tau 1997. Whitu tekau mā toru tana pakeke i taua wā.

Mary Smith - Jackson

Te Pakeke: 78

No te tekau mā ono o ngā rā o Poutu te Rangi kā whānau ā Mary i Te Araroa, i te tau 1920. Ko ōna mātua ko Horowai me Fred Jackson, ko Kamea Ngatoko tana tipuna. Nā, ko te tipuna o Kamea, ā Katene Ngatoko—ki ngā kōrero ā rātau mā he rangatira o tērā takiwa i ā ia e ora ana. Ko Hinerupe te marae, ko Rongomaitapui te whare kai, te hapu ko te whānau ā Hinerupe, ko Ngati Porou te Iwi. Ko tērā o ōna tipuna ā Everard Jackson i ahu mai i Ingarangi. He tangata rongonui tōna pāpā me ōna tungāne mo te takaro whutupōro i ngā tau ki muri.

Ko Mary te tuahine o Tutu Wirepa, Syd, Everard me Irwin Jackson o Te Araroa. Nā te kaha mauīui o to rātau māmā kā mauria e tana whanaunga tana pēpi, māna e tiaki, haere oti atu te pēpi rā, ko Tutu. Ko Tutu, Syd—a 'Bully', me Everard ōnā tungāne i haere ki te pakanga tuarua. I te kura tonu te taina ā Irwin i taua wā engari no te roanga ake kā hiahia ia ki te haere ki Japan; ko te whakaaro ā ōna mātua kāti i ngā tuakana, waiho mā rātau te haere, me noho ē ia te kāinga.

Na, i haere katoa te whānau ki te kura o Rerekohu i Te Araroa. He nui te tīni o ngā māhita i taua wā, kāore i roa te noho ā tēnā kā haere, kā haramai ko tētahi atu, kāti kāre i pai ki tana māmā, no te mea, kei te heke ngā māka o ana mahi i te kura. kā tonoa ā Mary mo tētahi wā poto ki Whangara ki ōna matua kēkē ā Maraea, te taina o tana māmā, me Riwai Tawhiri. I hoki atu ki te kura o Rerekohu ki te whakaoti. Nā te mea kāre he kāreti i Te Araroa i taua wā, kā noho ia i te kāinga ki te mahi i ana mahi mo te kura tuarua, mutu noa.

I taua wā ko te nuinga o ngā wāhine i mahi mā ngā Pakeha, te kuki, te horoi kākahu, te whakatikatika i te whare me ērā atu mahi. I mahi ia mā ngā rangatira o te Poutāpeta me te Waiapu Whāma i Te Araroa, no muri i tana mārentanga i mahi ia mā ōna hungarei i te Toa Tunu Parāoa.

He kanikani i whakahaerengia i tētahi wūrūheti i Wharekahika, i reira kā tūtaki atu ia ki tana hoa i ā Percy Hunt. No te tekau o ngā rā o Paenga Whāwhā, te tau 1939, i mārenatia rāua i te whare karakia o Tipene, i Te Araroa. Nā Everard ā ia i arahi, ko tana whanaunga ā Tai Henderson tana kaituarā. I muri iho kā haere rātau ki te Kawakawa—te hotēra mo te hākari. Tekau mā iwa tana pakeke kā moe rāua, e rua tekau mā tahi tau te pakeke o Percy. Ko Percy anake te tama o te o tōnā whānau, ko ia anō te pōtiki. Ko ōnā

tuahine ko Violet Petitt, ko Freda Fleming, ko Gwen Wells, ko Theo Hitchcock me Dorothy Fisher

No te putatanga o te kōrero kia rēhita mo te haere, kā haina ngā tungāne o Mary. Arā ā Tutu rāua ko Bully. Ko Everard i haina i muri iho, no te mea hautaia tonu āna tamariki. No te roanga o te pakanga kātahi anō ia kā whakawhiti atu. Ko Percy kāre i haina, kāre tonu ia i pirangi te haere. Ko hapu kē ā Mary, ko tana pirangi me tatari kia whānau te pēpi kātahi kā haina. E ono marama i muri o te whānautanga o ta rāua tamahine kā haere ia ki te puni hoia i Māwaihākona i Pōneke, e rua ana hokinga ki te kāinga kā haere ki Ihipa.

I haere kē ā Percy i roto i te ope Pākeha, ko te kamupene o Heretaunga, te ope rua te kau mā rua. I reira kā tukuna mai ā ia he waea mo te huritau tuatahi o tana tamāhine ā Catherine. I te haerenga o Percy kā neke ā Mary me tana pēpi ki te kāinga o ngā Hunt. Rite tonu te tuhi mai ā Percy ki ā ia. Ko Mary i te tuku atu he whakaāhua o ta rāua tamāhine ki ā ia.

I haere ā Percy i roto te ope Pākeha o Heretaunga te rua tekau mā rua. Ko ōna tungāne hoki i roto i te ope rua tekau mā waru o te Hokowhitu ā Tu. He āpiha tahi ā Tutu me Bully. I taotūtia ā Tutu i mua tata tonu i te matenga o Percy, no te taenga atu o tākuta Wirepa ki ā ia, kā whakaaro ia kei te haramai ki te kōrero mo Tutu. I haere kē ki te whakamōhio atu ki ā ia kua hinga ā Percy. No muri kē kā puta atu te waea whakamōhio ā te kāwanatanga, he reta mai i ngā āpiha o te ope o Percy, me he reta anō nā te āpiha o tana ope iti.

Ahako tana pouri, te kōrero ā Mary, kā whakaaro ia ki ā ia anō, ehara ko au anake kei te pēhia i te mamae—nui noatu ngā wāhine pērā i ā ia. Ko te kōrero ā tana hungarei ki ā ia, 'E tika āna kia haere ā Percy ki te whawhai, i maringi ōna toto mo Ingarangi, me miharo kē tātau nā Te Atua ā ia i homai mo tetahi wā poto, anā kua whai uri ia i ā koe'. kā aroha ia ki ōna hungarei nā te mea ko Percy anake ta rāua tama—mahue iho he whare ngaro ngā Hunt Nā te mea ko te pāpā o Percy anake te tama o tōna whānau.

No te matenga o Percy, kā tapahia e te kāwanatanga tana penihana. Kāore i puta he oranga mōna me tana pēpi. Nā reira ia i neke ai ki Akarana. I reira kā mahi ia mā Hellaby's. I te mutunga o te whawhai kā hokona mai e ia he toa māna. I nuku atu ōna

mātua me tana taina ā Irwin ki tōna taha, ko tana tamahine—a Catherine kua eke ki te tekau mā rua tau te pakeke.

I te mutunga o te kura ā Catherine kā haere ia ki te whare wānanga o Akarana. kā tūtaki ā Mary ki ā Syd Smith, he tangata i haere ki rāwāhi i roto i ngā mahi rererangi; i te mahi ia mā te tari hiko i Akarana. Koina, kā hokona he whare mo rāua i Panmure, ko tana toa nāna i hoko atu ki tana taina ā Irwin. kā noho nā kā whānau mai ko David me Maureen ā rāua tamariki. I tenei wā tokoiwa te katoa o ngā mokopuna ā Mary. E ono tekau mā whitu te pakeke o Syd kā pāngia ā ia i te mate manawa—mate atu; i ruia ōna pungarehu i te māra putiputi i te wāhi tahu tinana i Akarana. No muri i te matenga o Syd kā hokona e Mary he whare mōna i Manawatu, kei reira tonu ā ia e noho ana inaianei. He nui ngā mahi e kaingākau ana ia, te ono putiputi, te ono hua whenua, mahi tiāmu me te pūkara—he wahine tino nakawhiti.

I uiuia ā Mary i tōna kāinga i te rua tekau mā rua o ngā rā o Haratua, te tau 1997 E whitu tekau mā whitu tana pakeke.

Wati Teowai Gudgeon - Ferris

Te Pakeke: 73

He taina ā Wati no Kumeroa Rowland, ko ia te tamāhine tuarua o te whānau ā Raiha McLroy me Hōri Ferris. No te tua whitu o ngā rā o Hongoingoi, te tau 1925, kā whānau ia. No te rangi i muri i tana whānautanga kā mate te tamāhine ā Hirini McLroy—te tungāne o Raiha, kā tapaina te ingoa o tana tamāhine mo te pēpi—Wati. He ai ki ngā kōrero i mua i te matenga o te tamaiti rā, he rite tonu te karanga mo te unu wai, nā kā tapirtiiātu ā Teowai ki te ingoa o Wati kā noho ko Wati Teowai. I whānau ā Wati i Matāhu, he kāinga pātata ātu ki Waipiro me Whareponga. Ōna tipuna ki te taha o tana whaea ko Harata Takarure Pehu me William Francis McLroy. Nā te moenga o Wiremu ki ā Harata kā whakarerea e ia, e ōna mātua, kāre i kaingākau he Māori hei wahine māna. Ko ōna marae ko Te kiekie i Waipiro, me Tuatini i Tokomaru, ngā hapu ko te Whanau ā Ruataupare me Rakairoa, ko Ngati Porou te iwi. Tekau katoa rātau o te whānau. Ko Betty i riro i ā Riwia me tana hoa ā Henare Fox, nā rāua i whakatipu, koira hoki te ingoa o te māmā o ngā Kaua.

I kī ā Wati he tangata pākaha to rātau tipuna, kā tohutohutia rātau kia kaua e kotiti i raro i te huarahi te haere ki te kura, ā, me hoki tika ātu ki te kāinga. I ā rātau e paku ana, ia tau kā haere te whānau ki Tokomaru mo ngā kirihimete. I reira kā huihui katoa ngā whanaunga, ngā Crawford, ngā White, ngā Ferris, ngā Kennedy, ngā Ward; koira ngā whanaunga o to rātau pāpā. Tūpono ake i reira rātau kā inoi atu ā Neho Kopuka ki ā Hōri māna e whakahaere tana kāinga i Tikitiki, koira kā mahue ā Waipiro kā neke te whānau ki Waiapu. Tokotoru i haere ki te kura i Waipiro, ko Kumi, ko Wati me Hōri paku, i whakaoti atu te kura i Tikitiki; nā te kore kura tuarua i reira i taua wā, kāre ia i eke ki tērā taumata. Arā tana tuakana ā Kumi i te Hotēra e mahi ana, kā whiwhi mahi ia mā Cole. Nāna tētahi o ngā toa hokohoko i Tikitiki, koina, kā haere iā ki te mahi māna.

Tētahi o ngā kaimahi ā Cole i tana toa tunu parāoa, ko Sonny Gudgeon, i reira anō ā Rakai Tamati. Kāore i roa kua haere tahi rāua ko Sonny. Nā kua tīmata kē te whawhai i taua wā, ā i haina ā Sonny me Boy Kururangi; te haerenga kia mātakitia rātau e te tākuta, no te hē o ngā kapuwae waewae o Boy kāore te tākuta i pāhi i ā ia, ko Sonny i pāhi. Tekau mā waru o rāua tau i taua taema. Tekau mā ono te pakeke o Wati tana tūtakitanga i ā Sonny. No te rua tekau mā whā o ngā rā o Hongoingoi, te tau 1942, kā

mārena rāua i te Poutāpeta i Tikitiki. Kāore tonu ngā mātua o Wati i pirangi kia mārena ia, tamariki rawa, me Sonny hoki kāore i pirangi kia mārena rāua. Nā te mea kua hapu ā Wati, kā whakahaungia e tana māmā me mārena rāua tahi. Ā, koira te mahi tika me mārena rāua mo te pepi te take.

I mua i tana whakawhititanga ki rāwāhi, i haere rātau ki te Poutāpeta, ko rāua, ko te māmā o Sonny me te tuahine o tana pāpā ā Mary 'Laddie' Kohere. Tana kaititiro ko tana whangaunga ā Pani Mahuika. Nā Plowright rāua i mārena. Ko Koha Haenga, te māmā o Sonny, ko Herman Wade Gudgeon tana pāpā, engari kāre i moe. Ko te matua whakaangi o Sonny ko Joe Manuel.

Kāore kē he wāhi ki ā Wati te haere o Sonny, me te kore whakaaro o Sonny mōna. Ko ta Sonny, kei te haere ia, kāore i taea e tētahi te whakakore i tana haere—e haere ana ia. Kua whānau ta rāua tama kā tapaina ko William Mulligan Gudgeon hei ingoa mo Bill Mulligan.

I haere te māpu o Sonny ki Ohaewai kā hoki mai ki te puni hoia i Linton i Manawatu. I ā rātau i reira kā haere ā Wati, te māmā o Sonny me Joe Manuel ki te kite i ā ia. Ohore ana ia te putanga atu o tana whānau, i whakaetia ia kia puta kā nohotahi rātau i tētahi hotēra i Manawatu. No te haerenga o ngā hoia ki Pōneke kā hoki mai rātau ki Tikitiki. Kikī ana te kāinga i te hoia, te nuinga o ngā tāne—tamariki atu koe koira, te katoa i pāhi, kei te haere kei te hoki mai, koira te wā i haere ai ā Mush me Sam Goldsmith mā. He maha ngā hui poroporoāki i te marae mo rātau. He hākari he kanikani.

He kaingākau ā Wati ki te kanikani. Āhakoia he wahine moe tāne rāua ko tana tuakana ā Kumi, me āta pātai rawa rāua ki to rāua māmā. I haere rātau tokotoru. Nā te mea he pai ki to rāua māmā te mātakitaki i ngā tāngata e kanikani ana me ngā whakangahau o te pō kā haere anō ia.

I haere te rōpu o Sonny mā runga i te Aquitania kā ū atu i Ihipa. I ā i rāwāhi, i haere tonu ā Wati ki te mahi mā Cole, ko tana māmā ki te tiaki i tana pēpi. Kotahi te wāea i tonoa mai e Sonny ki ā ia me tana tama, he waea mo te kirihimete, muri atu o tēnā kāre ia i whiwhi reta tae noa mai ki te kāinga. He tangata kāre i kaingākau ki te tuhi reta. I rāwāhi ā ia mo tana huritau rua tekau mā tahi. Kāore ia i whakamōhio atu ki ōna rangatira e haere ana ia, noho noa iho kā haere ki Cairo me Rome. Ko Bully Jackson

tana āpiha i taua wā. kā ngaro atu ia. No tana taenga atu i pātai atu tana āpiha ki ā ia, 'I whea koe?' ko tana whakahoki 'I haere au ki Rome kā hoki mai'. Kāore ia i whakawātia.

Ki ā Wati he tangata taikaha tana tāne. He tangata whawhai, kāre i mataku i tētahi atu. I taotūtia tana waewae i Florence, tae noa ki tana matenga he keha te mate o taua waewae.

I te mutunga o te whawhai i ū atu to rātau tima te Dominion Monarch ki Pōneke. I tatari atu ā Wati mōna i te kāinga. No te hokinga mai i pōwhiritia rātau i Rahui marae Tikitiki. Ko Wati tētahi o te rōpu e whakataetae ana ki ā rātau. I powhiritia me te tangi ā ngā pakeke mo rātau i kore hoki mai. Kua whā tau te pakeke o ta rāua tama, e toru marama tōna pakeke i te wā i haere rā te pāpā; kua pakeketia. Kua mōhio ki te tangata.

Kāore tana tāne te tangata māngere, he tangata pukumahi. Ko ā ia o rāua ki te takatū i ngā mahinga kai, te ono, te ngaki, te hauhake, me te whakaputu ki tētahi wāhi maroke hei tohu mo ngā rā makariri; ko ā ia anō te tangata whakapaipai haere i waho i to rāua whare. Ko ta Wati, ko te ono putiputi.

'Kāre e kī te puku i te putiputi'

Ka kōrero perā atu, kā tahuri ki te ngaki. He tangata kāre āna nei kōrero, he tangata kāore i whai raruraru ki tētahi atu. Ko tana hoa wahine tonu tāna i haraki ai. Nā te keha o te waewae i taotūtia kā heke haere te ora o Sonny. Kore rawa atu tana waewae i pai, kā pakaru ngā paitini ki tana tinana—te mate pukapuka. No te tau 1993, kā mate ā Sonny i te hōhipera i Tūranga. Kei te urupa o ngā hoia i Taruheru Tūranga ā ia e nehu ana. Ahakoa ā rāua piki ā rāua heke, kā kī tana hoa, 'He uaua māku te kore whakaaro mōna.

I uiuia ā Wati i Poho-o-Rāwiri marae te marama o Paenga Whāwhā, te tau 1995. anō mo tēnei kaupapa i te kāinga o tana pōtiki ā Lillian i Tūranga; te tekau o ngā rā o Mahuru, te tau 1997. Tekau mā rua ā rāua tamariki.

Katarina Haig - Walker

Te Pakeke: 83

No te rā tuatahi o Hakihea, te tau 1915, i whānau āi a Katarina i to rātau kāinga i Tutumatai, pātata atu ki Ruatoria. Ko ōna mātua ko Mary Milner he uri no Ngati Hine Te Puia, me Rāna Walker o Waiomatatini. Ko tōna tipuna kuia ko Wharepapa Teao no te kāwai o Ropata Wahawaha. Tekau mā whā rātau o tōna whānau, e rua ngā tāne i mate—tekau marama te pakeke o tētahi, tekau mā waru marama te pakeke o tētahi.

I ā ia e tamaiti tonu ana, kāore he kura tata atu ki ā rātau. Nā reira i tikina e to rātau pāpā he kaiako mo rātau, ko McNamara tōna ingoa no Tupāroa. E toru tau tana roa e ako ana i ā rātau. I haramai tētahi tangata rangatahi mai i Ingarangi ki te kāinga pātata mai ki to rātau, ki te ako i ngā mahi ahuwheua. Kei te kite atu ā ia i ā Katarina mā me to rātau kaiako e mahi ana i ā rātau mahi i te parani o to rātau whare. I roto i āna pātai, kā mōhio ia kāore he kura i tērā takiwa, ā, he kaiako motuhake tērā mo ngā tamariki.

Ko te mutunga, nā taua Pākeha i āki kia whakatūngia he wharekura, ā, i mēngia ko e ia te kaiako mo taua kura. He rawe to rātau kaiako ko te mate kē kāore rātau katoa i te mōhio ki te kōrero Māori. Mehemea kā pātai ia, me pēwhea te whakahua i tētahi kupu, me kī ko te kupu Petone, kā whakahua atu rātau 'pet one'. I haere taua tangata hai kaitirotiro mo roto i ngā kura mā te Poari Matauranga o Heretaunga. Waimarie ā Kātarina te haere ki Hukarere mo ngā tau e rua, arā te tau 1930-1932. I ā ia i reira, kā mate to rātau pāpā, koira tonu atu tana kore pirangi ki te hoki, kā noho ia ki te āwhina i tana tungāne i ā Hōne ki te miraka i ā rātau kau.

No te rua tekau mā waru o ngā rā o Hereturi Koka, te tau 1938, kā mārena rāua ko Walton Haig. E rua tekau mā rua te pakeke o Kātarina, toru tekau mā toru te pakeke o Walton. Nā Tunoa Wanoa rāua i mārena i te whare karakia i Tupāroa; ko Mena Kururangi te kaiāpai ā Walton, ā, nā tana tungāne nā Boy ia i tuku. Nā te mea ko Walton te kaiwawao mo te takaro whutupōro i te toru karaka i taua ahiahi, i whakaritea e rāua te mārena mo te ata; ko te tina kei te reri mai i te wahine ā Burton, koira ngā rangatira o te Manutahi Hōtēra. I whakanuia to rāua rā i te takaro whutupōro. I noho rāua i te taha o ngā mātua o Walton, arā i ā Hēneriata me Hirini Haig i Kaitoto. I reira tonu kā rongō i te whakapāohotanga ā te pirimia Savage i runga i te reo irirangi, e pakanga ana ā Ingarangi i ngā Tiamana.

I haina ōnā tungāne ā Jim me Hōne Walker. Nā te haerenga o Hōne ki te rēhita, i haere anō wētahi o rāua whanaunga ki te haina; i tae te rongo ki to rātau māmā kā patu tana waea ki ā Jim Ferris ki te kī atu kua e tukuna te māpu rā kia haina. Koira to rātau haerengā ki te Tari i Opotiki kā haina i reira. Nā Tā Apirana tonu i kī atu ki ā Walton me whakaurutia tana ingoa, ā, me haere ia hai āpiha. No mua tata ātu i ā ia kua haere kē ā Arnold Reedy ā Tuakana, Henare me Wiremu Ngata ki te puni hoia i Māwaihākona i Pōneke. Kua taha kē te rua marama rātau e whakangungu ana, kā puta atu ā Walton. I reira tonu ā Walton kā puta te mōhio kei te whakatūngia he ope Māori; ko te kōrero e whakarōpūtia ana te katoa o ngā hoia Māori ki Manawatu.

Tūpono, i haere ā Katarina ki te puni i Māwaihākona ki te kite i tōna hoa. kā whakaputatia e Walton kei te mahue i ā ia te āpihatanga, no te mea, kei te hiahia ia te haere i te taha i ngā tāngata o te wā kāinga. Koira, te wā i mate ai te pirimia ā Savage, koira anō te wā i haere ai wētahi o ngā hoia ki te hui nui i Waitangi. No te taenga ki te wā mo te ope ki te haere ki Pōneke ki te hūnuku ki rāwāhi, i te pāpā tākaro o Manawatu te katoa o ngā hoia e whanga ana mo to rātau tereina ki Pōneke. I rakaina ngā kēti o te papa tākaro, kāore i whakaaetia kia uru atu he tangata ke atu, ko ngā hoia anake. I haere te tereina hāngai tonu atu ki runga i te wāpu o Aotea, i reira kā whakaeke atu ngā hoia ki runga i te tima *Aquitania*.

Ko Katarina, Pua Tako, me Maraea Te Kawa mā i whai atu i to rātau tereina mā runga i tētahi waka utu ki Pōneke, engari no te taenga atu ki reira kua oti kē te raka i ngā kēti ki te wāpu. I haere rātau ki te kāinga o Hata Ruru me tana hoa kā moe atu i reira. No te ata, kā hoki anō rātau ki te wāpu, kā kite i te *Aquitania* e tauranga ana i te whanga—i reira mo te pō, ā, no mua o te tina kā taunga anō i Aotea wāpu. Kāore ia i kite i ā Watene mā, ko Arnold Hadfield anake me ētahi o ngā āpiha o ērā atu kamupene tāna i kite atu. Kikī ana te wāpu i te tangata, i reira anō hoki te rōpū o Ngati Pōneke e whakangāhau ana e poroporoāki ana ki ā rātau.

Ko rātau kei runga i te tima kei te maka mai i ngā ripene pepa ki ngā mea kei te tū tata atu ki te tima, kāre i te mōhio ko wai te tangata e pupuri rā koe i tana ripene pepa. Nā te teitei o te tima, te orite ō ngā kākāhu, me te mau pōtae, kātahi kā hē rawa atu te mōhio ko wai, ko wai. No te wehenga o te tima, kā haere anō rātau mā runga i to rātau waka utu ki tētahi pito, ki ōnā whakaaro ko Point Jerningham. Nā to rātau taraiwa i mau ki reira, he wāhi pai mo te mātaki atu i te tima. I reira, kā kite atu rātau e toru ngā

manuao e tatari mai ana i te moana o Raukawa, koira ngā tima hai tiāki i ngā tima e kawē ana i ngā ope hoia, e kīa nei ko ngā *escorts*. Kī ana e ia,

"He ngākau mamae te kite i aua tima, no te mea he manuao—ne. kā pā mai te wehi".

Ka hoki rātau mā runga i te tereina ki Tūranga, ā, ki Ruatoria hoki.

I awhina ā Katarina ki te miraka i ngā kau. Ko te mahi i kaingākautia ē ia mānā, ko te manaaki i ngā tāngata miraka kau mo ngā āhuatanga e pā ana ki te ora o te kau e kīa nei he Herd Tester. Ko Len Mackey ta rātau tangata mo tērā mahi, ā, i muri i ā ia kā tīmata ko Jack Parata—te tāne ā Caroline Swan o Te Kaha. Nā Jack i āki i ā ia ki tērā mahi, ā nāna anō i hoatu he pepa tonu māna mo te ako i taua mahi i Massey. Ko Poananga, te tipuna o Atāreta, rāua ko Range Ford ngā tāngata i hāpai i tana tonu mo tērā mahi.

Kāore i roa i muri mai kā puta te karanga kia rēhita ngā wāhine mo te Taua Rererangi, no te mea he nui ngā mahi. No reira, kā rēhita ia mo he tūnga Taraiwa waka. kā uru atu ē ia ki te tērā mahi i te tau 1940. He taraiwa te tūnga i hiahiatia e ia. Ko Ngoingoi me Eva i haere ki Rotorua, ko rāua ko Teowai Rehutai i haere ki te puni o ngā Taua Rererangi i Weraroa i Levin. No te taenga atu ki reira, ko Mona Blair o Tūranga te wahine i whakaātu ki ā rāua anei, anei, anei ngā āhuatanga o tērā kāinga.

I te tuhituhi rēta rāua ko Walton engari kāre anō ia kia whakamōhio atu kua uru ia ki roto i te Taua Rererangi. Kāore ia i pīrangi te kī atu ki ā ia, kei mēngiātu, 'E hoki ki te kāinga'. Ko tana mahi tuatahi i reira, he kaimahi i roto i te whare kai, koira te mahi mā te katoa i te timatatanga. I muri i tēnā mahi, kā haere hai tangata kawē kai mā ngā āpiha i to rātau whare kai. I tūpono noa iho ia ki tērā mahi. I hē kē te tonu i ā ia ki reira engari pai kē atu ia i ngā wāhine e mahi ana i tērā mahi i taua wā. Nā to rātau māmā ā ia me ōna tuahine i ako ki ngā mahi o roto i te whare kai, i te wā e tamariki tonu ana rātau. Ārā ki te kawē pereti kai, kapu tī me ērā atu tikanga o te tēpu kai. I ā ia i reira, kā rongō ia i ngā āpiha e kōrero ana i waenganui i ā rātau anō mo te rua tekau mā waru; kei whea rātau, e aha ana rātau, e haere ana rātau ki whea, ki whea me ērā atu momo kōrero mo te ope Māori. Nā reira kā mōhio ia kei whea te ope o Walton mā. I tēnei wā, kua āpihatia ā

Walton, i ā ia i rāwāhi, i whakangungua i Sandhurst i Ingarangi. Kāore ia i roa i te wharekai mo ngā āpiha, kā whiwhi tūnga ia hai taraiwa.

Nā kā tau ko ia ki te taraiwa i ngā āpiha, kā taraiwa taraka me te taraiwa motoka. Me hoa tonu tōnā i ā ia e taraiwa ana, ko tērā tangata, ahakoa ki hea tana haere he hoa tōna, kā noho ki tōna taha i mua. Mehemea kei te taraiwa āpiha kā haramai he haihana, ko te haihana ki mua ko te āpiha ki muri. I ngā wā katoa he hoa tōna. Te mahi kāre ia i kaingākau ko te haere ki te tiki waro, ahakoa ko tāna ko te taraiwa noiho, kā pango katoa te tangata i te pūehu o ngā waro. Mo tērā mahi kā haere ki Horowhenua ki te tūtaki te tereina, mehemea kā mihi i reira kā haere rawa ki Papaioea i Manawatu. Pai rawa atu ki ā ia tana mahi. kā haere ia kā haere anō tōna hoa—te ingoa karanga mo ēra tangata he *fatigues*.

Nā tana mahi taraiwa waka mo ngā āpiha kā mōhio ia ki te rangatira o to rātau puni. Nāna, kā mōhio ā Katarina ki ngā nukunuku ā te ope Māori. Kāore i taea e ia te kōrero ki tētahi atu, no te mea, ko ērā momo kōrero mā ngā āpiha anake—ma rātau anō e whakapūaki ki te katoa. Nā reira, nā te rangatira rā kā mōhio ia kei te hoki mai wētahi o te ope Māori ki te whakatā mo te toru marama. I mōhio hoki, kei tēhea wāhi te tima, e hia te roa e tere ana, me te rangi kā ū mai ki Pōneke. I pirangi katoa ia ki te tuku he reta ki tōna māmā ki te whakamōhio atu kei te hoki mai ā Walton mā engari kāore i taea nā te mea kei taka tana reta ki ngā ringa o tētahi atu. Koira hoki te mea i taua wā, i huakina ngā reta i mua i to whiwhi, kei heipu he korero kei roto kāre e pai kia tau ki ngā ringa kaitūtei. I kī atu ia ki ōna hoa,

"Ei, kei te hoki mai toku hoa"

engari kāore i whakamārama atu. Ko tana whakaaro, i te whakaaro ōna hoa, 'E hika! kua pāngia tērā i te mate pōrangi! Koira.

Ki ā ia, i muri mai, kā whakaaro ia pai kē ake mehemea kāore ia te wahine moe tāne, nā te mea kā taea te haere ki ngā puni taua rererangi i rāwāhi pērā i Singapore me ērā atu wāhi. I karangatia he wāhine kia haere hai *Plotter*. Koira ngā tangata e mahi ana i runga i ngā mapi penei i te papatuhituhi, ā, ki te whakaātu kei whea ngā rererangi, ngā tima, me ngā ope taua hoki. Koira te mahi he māka haere i aua wāhi. Nā te mea he wahine moe tāne ia kāore i uru atu. Koira te mea i pouri ia. No te marama o Hereturi Koka, te tau 1943, i taemai nga hoia ki Pōneke. Nā Tā Apirana i waea ki te rangatira o

to rātau puni kia whakawāteatia ia, ā, me tae ia ki te teihana mo te tereina o ngā hoia ki Tūranga. Kei te moana o Raukawa te tima e tauranga ana, kei te tatari kia reri ngā tikanga mo ngā hoia i tāhaki.

I te taenga mai o te tereina ki Manawatu, ohorere ana ia i te tana kitenga atu i ā Walton. ...He had sh—runk! Tana kī, me te kī anō...and he was really...br—own'.

Tūmeke ana ia. Ki ōnā whakaaro, he rite tonu ia ki tētahi Arab.

Ko Apirana tētahi i runga i te tereina. Kāore ia i mōhio ki te nuinga o ngā hoia. kā aroha ia mo ngā kanohi kāre i reira kā whakaaro ake mo Arnold Reedy rāua ko Henare Ngata no te mea i mauheretia rāua ā ko rātau ko Walton mā i haere tahi i te tau 1940. Ko tana tungāne ā Jim me Whai Tako wētahi kāore i hoki mai, no te mea i roto kē rāua i te ope matua e karangangia nei ko te HQ. Ko Walton anake te āpiha, ko Parekura Tureia i mate, i taotūtia ā Reta Keiha. Ko ngā hoia o ērā atu wāhi i whakamakere haeretia i ngā teihana. Te nuinga o aua hoia kāore i pirangi ki te heke ahakoa te pīrangi anō ki te kite i o rātau whānau. Ki a Katarina he mea aroha ki te kite atu. Kua roa te wā e haere tahi ana, e noho tahi ana koira.

He pōwhiri nui i Poho-o-Rawiri mo ngā hoia. Koira te wā i whakahioto katoatia rātau e Apirana. Nāna i whakarite he pahi mo rātau ki te haere ki ia marae. kā haere ki ngā marae o Whangara, Uawa, Tokomaru, Ruatoria, Tikitiki, Te Araroa, Wharekahika, Whangaparaoa me ngā marae mai i reira ki Omaio. Kāore ngā hoia o Turanga, Uawa, Tokomaru me Waipiro i noho atu i o rātau marae, i piri tonu ki ngā hoa, tae noa ki Omaio. I ia marae he tangihanga. I whai hoa wahine ia i a Hinerau Waititi, i te kore ko kā piri ia ki tētahi o ngā wāhine i haere i o rātau taha. Tata tonu ki te rua wiki tēnā haere.

I Kaitoto kā huihui ngā kuia me ngā koroua, ngā whanaunga e pirangi ana ki te whakarongo ki ngā mahi ā ngā hoia i rāwāhi. Nā te mea he āpiha ā Walton kua whata kē ta rātau mahere whenua ma Walton. Kei te kōrero me tana rākau kei te tuhi ki ngā wāhi o ērā whenua. kā kōrero mo ngā wāhi i peka rātau, ngā kōkiri, te wāhi i mate ai ā Moana me ētahi atu o ngā kōkiri. I whakarongo aua pakeke tae noa ki ngā haora o te ata. E rua rā rāua i Kaitoto kā hoki ki Tutumatai, no te mea, he hui nui i Ruatoria mo ngā hoia.

Kei te whakauru tonu ngā tāngata ki roto i ngā puni hoia, kei te whakawhiti tonu ngā ope iti; he nui ngā whakangahau mo tēnei mo tēnā, e hoki mai ana e haere ana, he nui ngā mahi ā ngā tāngata. I te hokinga mai o Walton mā, kā whiwhi tīkiti ia hoia mo te haere runga pahi, tereina rānei. Nā reira i pai ai ta rāua haerere haere—ta rāua hararē. I

haere rāua ki Wanganui; tuatahi i noho i te Masonic i Turanga, kā haere ki Porangahau, ki Waipukurau, kā peka ki te kura o Te Aute kā tūtaki ki ōnā hoa, kā pekapeka haere ki te kite i wētahi atu o ōna hoa. E toru marama te roa o tōna noho i te kāinga. No muri i tēnā kā haere a Walton mā—ngā āpiha i meangia kia noho hai whakaihinga, ki Rotorua.

Koira kā neke ā Katarina ki te puni taua rererangi i Rotorua. Ko tāna mahi i reira he kaikawe pānui, kāore ia i kaingākau ki tērā teihana nā te mea kāore te katoa i te noho tahi, kā noho kē koe he wāhi kē kā haere ki to mahi, i Weraroa kā noho koe i te wāhi mahi. kā karangahia ā Walton kia hoki ki rāwāhi. Ko rāua ko Monty Searancke wētahi o ngā āpiha i haere ki te mau he ope ki Japan. Koira te wā i haere ā Eru Paenga mā. te No te rā tuawhā o Hereturi Kōkā 1946 i haere ki Japan.

Kua mutu tana mahi i te taua rererangi. Kua hapu, ā, i te hōhipera whakawhānau pēpi i Waipiro rāua ko tana tuahine ā Munen Whangapirita. Tana pēpi he tamahine, kā tapaina ko Jay. E rua tau ā Walton i Japan kā hoki mai, kā noho rāua i Tutumatai. I mate tipua noa ā Walton, i aituatia i Tutumatai i ā ia e mahi kāuka ana. I nehua i te urupā o tōnā whānau i Kaitoto. kā noho ā Katarina me ā rāua tamahine tokotoru ki Tutumatai. Kei Tūranga ā ia e noho ana i tēnei wā.

No te rua tekau mā rua o ngā rā o Paenga Whāwhā. te tau 1994, i uia ā Katarina i te marae o ngā hoia o te Rua tekau mā waru i Manutuke. Anō i te tau 1995, i Poho o Rawiri. Mo tenei kaupapa i uia ia i tōna kāinga i Tūranga, i te rua tekau o ngā rā o Pipiri te tau 1997.

Noni Rawhiti Jackson - Hawkins

Te pakeke: 76

I whānau ā Noni i Heretaunga i te rua tekau mā rima o Whiringa ā Rangi, te tau 1922, ki ā Georgina me Howard Webby o Heretaunga. Ko ōna mātua e mōhio ana ia ko Pat me Friday Hawkins o Heretaunga. Nā te kore tamariki ā Pat kā tikina te pēpi tuawha ā tōna tuakana hai tamaiti mā rāua. Nā Pihopa Bennett i iriri te pēpi. E toru ngā tungāne pakeke ake i ā Noni, e toru ana tuahine i raro iho; ko Tupps, ko Noel, ko Eric, ko Joyce, ko Molly me Betty ngā tamariki o te whānau engari kāore ia i tipu ake i o rātau taha. Tana tipuna kuia he kuia moko, ko Noni tana mokopuna kaingākau, tōna ao. I tino aroha te kuia rā ki ā ia, ko te whakaaro ā Noni, nā te mea pea no tana mōhio ki te korero Māori atu ki tana tipuna. No te roa o te kore kōrero kua wareware noa i a ia. E maumahara ana ia ki te kaha o te pango o tana moko me te tokoroa hoki o tana tipuna.

I neke te whānau ki Wairoa me Waikaremoana, ko te mahi ā tana pāpā i te whakaputa hiko ki aua taone, ko tana māmā te kuki mā ngā kaimahi o te rōpū—ko ia te rangatira e rua ana kaiāwhina. nā, ko Noni i haere ki te ohu whakapono i Wairoa kāore ia i pai ki tērā kāinga. Kaha atu tana matakū i ngā kaimahi me o rātau kaka roroa, au—e! tana tino matakū i ā rātau. No te hāhi Mihinare tana pāpā he Kātorika tana māmā. I muri mai kā neke rātau ki Poihākena. I reira kā timata tana kura—he kura Kātorika kā tūtaki atu anō ki aua kaimahi i reira. Kāore ia i rata atu, te roroa o o rātau pirepire me te kekē haere o ngā mea rā, tino matakū rawa atu ia i ā rātau. Waimarie, he poto tana haere ki tērā kura.

Ka neke anō rātau kā haere ki tētahi ngahere, e toru rau māero i tuawhenua o Poihākena, i reira kā whakatūngia to rātau tēneti—koira to rātau whare. Nā te pai he kāmura tana pāpā, kā whakapaipaitia to rātau tēneti, ki ā Noni pai rawa atu rite tonu ki te whare nei. To rātau kāpata ko ngā rawa o te ngahere—poaka puihi, rāpeti, ngā ika o te awa Murray—he pākirikiri, rawe rawa atu. E toru ngā rā ia wiki kā taha te pahī to rātau kāinga, koira tana waka haere ki te kura. E kore aua rā e warewaretia ā ia nā te mea i ā rātau ngā mea katoa e hiahia ana rātau ahakoa te kore toa i reira.

Tokowhitu tana pakeke kā hoki ia ki Poihākena ki ōna matua kēkē, te taina o tana māmā, ā Ethel me tana hoa rangatira ā Ken Kennedy. He waipuke nui i tūpono i taua tau, koina te take o tana haerenga, i reira kā kirikātia ā ia i te Scarlett fever kā mate ko ana tākihi, tau atu ki te hōhipera. Nā te kino o taua mate kā wehea ia ki tētahi rūma

ko ā ia anake, kāore i whakaaetia he tangata tua atu o ngā nēhi me tana tākuta. Waimarie he nēhi tana kōhā nāna ā ia e ora nei, te tawhiti hoki o to rātau kāinga i te hōhipera. I hokona mai e ōna mātua he whare i Poihākena, haere ia ki te kura o Manly, e waru tau to rātau roa i reira.

I ā ia tonu i te kāinga o tana kōkā i haramai tana whanaunga ki reira mo tētahi hararē, tamariki kē atu i ā ia, he rite tonu te tangi ā te tamaiti rā te kaha mokemoke mo tana whaea—ko ā ia te hāpai atu. No te roanga kā korerotia atu ki ā ia koira tana taina, tino ohore ā ia ki tērā korero, tana kore mōhio. He piri rāua inaianei, he tino hoa, kāore te mōhio ki ēra o o rāua tungāne, tuahine, kāore e kitekite ana i ā rātau. Ko te māmā nāna rāua tahi i whānau mai kua kaumātutia inaianei, kei Heretaunga e noho ana, kua eke ana tau ki te iwa tekau mā iwa te pakeke.

Ki ā Noni, kāore ōna aroha mo tērā wahine, kāore hoki ia i te mōhio ki ā ia. He mea pouri tērā ki ā ia nā te mea he māmā ia, engari ki ā ia kāore e taea tana kore whai aroha mo te wahine nāna ia i whakawhānau. Ki ā ia ko tōna ake māmā ko te wahine nāna ia i whakatipu, mai rānō tana whānautanga koira. Kei te taone o Kempsey i Ahitereiria tonu tērā o ōna taina e noho ana, ā Molly, kei te tuhi tonu tētahi ki tētahi.

Na! i te pakarutanga o te whawhai i Ahitereiria tonu rātau. Kua pakeketia, kua eke ki te tekau mā whitu ana tau. Ko ōna hoa i kura tahi e rātau, ngā hoa, ngā tamatāne i te rikarika katoa mo te haina mo te haere, ko wētahi kua tau kē ki rō kākahu hoia. Wētahi kua uru atu ki roto i te taua moana wētahi anō kei roto i te taua rererangi. Ko tōna pāpā i hoki mai ki te wā kāinga nei ki te haina mo te haere. I haere ia ki te pakanga tuatahi i roto i te ope Māori, kā āhei te haere anō. Ko tana whakaaro he ngawari kēatu mōna te uru atu mehemea kā haina ia i konei, koira kā hoki mai ki Heretaunga kā mahue atu ā Noni me tana māmā ki Poihākena. I konei te tuatahi o tana tūtakitanga ki te wahine i kīngiatu ki ā ia ko tana matua kēkē ā Georgie. I mauria ā ia ki tana kāinga mo he wā paku kia whai taema tana pāpā ki te rapa kāinga noho mōna, koina kā korero atu tana pāpā ki ā ia koira kē tana māmā tūturu. Mate atu tana ngakau, hinepourī katoa ia i tērā korero—kore kore rawa ā ia mo te whakapono.

E rua wiki ia i te taha o tērā whānau kā kitea e tōnā pāpā he kāinga noho mōna i Ngaruawāhia, kia tata atu ki ā ia i reira—ara ki hopuhopu. Ko te wahine nōna te whare i Ngaruawāhia ko Roma Mulholland. I reira kā tūtaki ia ki ā Syd Jackson—a Bully me tana tungāne ā Tutu Wirepa. Ko te pāpā hoki o Noni he haihana ko Bully tana kāpara,

koira ko rāua tahi ki to rāua ruma. I taua wā tekau mā waru te pakeke o Noni, e rua tekau mā rua te pakeke o Bully.

He tino pai ki ā Noni tērā wāhi. Nā tana pāpā kā mōhio ia ki ngā āpiha, koira hai ngā Paraire kā haere rātau ki ngā kanikani, au—e te rawe hoki, he nui ngā tāne mo te kanikani—pai rawa atu ki ā ia. No te marama o Mahuru, i tae atu ia ki Ngaruawāhia, i te marama o Hakihea koira te mutunga o te puta o ngā hoia i te puni hoia, kua neke rātau ki Papakura. I tēnei wā kei te korero mārena rāua ko Bully i mua i te whakawhititanga ki rāwāhi, me te whakaaro o Noni kua hapu kē ia, mehemea koira, kei te pirangi ā ia mā tana pāpā ā ia e tuku. No te tuawhitu o ngā rā o Hakihea, te tau 1940 kā mārena rāua i tētahi whare karakia i Devonport.

Na, no te taenga ki te wā e pai ana mōna ki te hoki ki Ahitereiria, i totohu te tima Niagara. Ki tana whakaaro ko te Awatere anō tētahi i totohu, kāore he tima mo te kawē tangata ki Ahitereiria, i whakakorea te tangata te haere. Ahakoa te pukuriri o tana māmā, nāna i tono mai te kaka mārena me ngā tikanga katoa mo tana mārena. Kāore tana māmā i haramai i whanga mo te hokinga atu o Noni i muri i te haerenga o Bully. Nā ngā ahuatanga i puta ki ā ia kāore ā Noni i hoki ki Ahitereiria.

Kua timata kē ā Bully ki te whakangungu hei āpiha, i haere ki Māwaihākona i Pōneke ki te puni hoia i reira kā hoki atu ki Papakura. No te marama o Haratua, te tau 1941, i wehe atu ngā hoia i Papakura. Ko te korero ā Noni, he rangi tino makariri taua rā, te maha o te tāngata i puta ake, ngā wāhine ā ngā hoia, ngā māmā me ngā whānau i reira katoa. I reira anō ā Pīhopa Panapa, nāna i hāpai i ā Noni, he rawe ki ā ia. I te wehenga atu o Bully, tino mokemoke rawa atu ā ia.

Na! no te kore tima mo te hoki ki Ahitereiria i taua wā, kā haere ia ki ngā mātua o Bully i Te Araroa. I ā ia i Te Araroa i whai hoa ā ia i ā Mary rāua ko Irwin te tuahine me te potiki o te whānau o Bully. Kua tata te wā mo te pēpi ki te whānau kā haere ia ki tētahi o ōna kōkā i Heretaunga. I reira ia, kā haramai tana māmā mai Poihākēna kā riro mai tētahi whare mo rāua. No te tekau mā whā o Whiringa ā Rangi kā whānau tana pēpi—ko Derna, he kōtiro. He taone paku nei ā Derna kei Ripia, kei runga rapaki, e tāhinga atu ana te whenua ki te moana; i taua wā i puta mai ā Bully mā i reira i tētahi o ā rātau whawhai, kā tapaina koira he ingoa mo ta rāua tamaiti.

I tuhi reta rāua ki ā rāua tae noa ki tana hokinga mai. No tana taenga mai, he whānau rātau; i reira tonu tana māmā, ta rāua tamāhine—e whā tau te pakeke, ko ā ia me Bully hoki.

I uiuia ā Noni i to rāua kāinga i Raumatī i te rua tekau o ngā rā o Haratua, te tau 1997. E whitu tekau mā rima tana pakeke. E rua ā rāua tamahine kotahi te tama, ko Derna, ko Gary, ko Carol Anne. Kī ā ia, whakamōmori ā te wā kā tau te rangimārie. I naianei kei te tiaki tētahi i tētahi.

Mereaira MacDonald - Waiaraki

Te Pakeke: 88

I whānau ā Mereaira i te kāinga o ngā Stirling i Raukokore i te tau 1910, nā ngā Stirling ia i whakatipu. Ko ā ia te tuakana o Rawinia Carlson ngā tamāhine ā Ramari Heremia me Te Waiariki Matiu Poko o Whangaparāoa, te Whanau-a-Apanui. I ā ia e tamariki ana i haere te whānau ki te kura i Whangaparāoa. Haere tonu e mā raro, engari ētahi taema i haere mā runga hoiho. Ki ana kōrero, tekau mā ono ngā tamariki o te whānau, kotahi anake te mea tāne. Ko Mereaira te pakeke o te tokorima o rātau kei te ora i tēnei wā, waru tekau mā waru tana pakeke inaianei. I moe ā Mereaira i ā Katene MacDonald, te pōtiki o te whānau ā Peti te Putānga Lima. Ko te tāne tuatahi ā Peti ko Oliver Goldsmith kā moe anō i ā Frank MacDonald te pāpā o Katene. Ko ōna tipuna ko Manuel Jose me Uruhana, te tuarima o ngā wāhine ā Jose, he tangata Pāniora i noho i Awanui i Waiapu. I whānau mai he tama mā rāua ko Katene, i te tamariki tonu, e ono tau tana pakeke kā pāngia i te pararaiha kā mate i te hōhipera i Tūranga, koina anake ta rāua tamaiti.

He miraka kau te mahi i aua rā i to raua pāmu i Waihau. kā pakaru te pakanga. No te roanga o te whawhai kā hiahia ā Katene ki te haere, kāore tonu ā Mereaira i whakaae i te tuatahi, ā kāti nā tana kaha hiahia ki te haere kā whakaae atu ia, mahue mai māna e whakahaere ngā mahi i te kāinga. I mua i te haerenga o Katene ki te puni hoia, i kī atu ia ki ā Mereaira me tīkina tētahi o ngā tamariki ā tōna tuahine hei hoa mōna; koina, i haere kā whakahokia mai e rua ngā irāmutu hei whāngai mā rāua. No muri no mai he kōtiro tētahi o ā rāua whāngai, kei Tamaki-makau-rau e noho ana. Ko Awhetuterangi me Heremia Tuhata Waiariki ngā ingoa o ā rāua whāngai, kātahi tonu kā timata te haere ki te kura kā mauria mai e ia. kā haere ā Katene ki te puni hoia.

Toko ono pea ngā hoia o Whangaparāoa ake i haere, ko rātau i maumaharatia e Mereaira ko J.K. Waenga tētahi, ko Henare, ko Toby Peta, ko Rahaiti Peta, ko Pita Māka me Katene hoki. I te timatatanga i haere ā Katene mā ki Ohaewai, i muri o tērā kā haere to rātau māpu ki Papakura, mai i reira kā whakawhiti atu ki rāwāhi. He wahine pukumahi ā Mereaira, nā to rātau pāpā ā ia i ako ki te mahi i ngā mahi o runga i te pāmu, koirā tana oranga ko te miraka i ngā kau. E rua ngā kēne kirīmi ia rā i tukuna e ia ki te wheketere i Te Kaha. Ko te penihana ā ngā hoia kāore i puta ki ā ia, ki taku whakaaro nā te mea te kore ā rāua tamariki i pērā ai, ko te mea hoki, i utua i runga i te kaute o ngā

tamariki. Nā reira ko te moni o ngā kirīmi anake tōna oranga, he paku ki ā ia he paku ki te utu haere i te mōkete o to rāua kāinga.

Ki ā ia he rawaka tērā moni i aua wā. Ētahi taema kā tuku mai ā Katene he moni māna, kā tono atu ia he reta ki ā ia. Koira kā tuhi mai ki te whakamōhio i whea rātau, ko wai kua tae atu, ko wai kua mate, kā aroha katoa ia mo tana hoa. Ki ngā kōrero ā Mereaira i te timatatanga kāre ia i māharahara mo Katene engari kia rongu kei te whawhai rātau, kia rongu rānei kua hinga tētahi o rātau au—ē kā aroha ia ki tana tāne, koira, kā mokemoke.

Haere e rātau ki te marae ki te tangi mo ngā whanaunga kua hinga. Kua tokomaha ngā hoia e hinga atu ana, he nui ngā tangihanga i reira i taua wā. Mauria ai e ngā whānau ngā whakaahua ki te marae kā tangi, kā noho atu ki reira kia mutu rawa te haramai ā te tangata kātahi anō kā hokihoki ki o rātau kāinga.

I haere ā ia me ētahi o ngā whānau ki te moana ki te tiki kai moana hei tono. Nui tonu ngā whanaunga i haere, kā hoki ki te marae ki reira mahi ai. Nā to rātau pāpā ā ia i ako ki te mahi i aua mea, ko ia me ana whanaunga. Koina katoa ana mahi i ā Katene i te whawhai. Kāore ā Mereaira i unu waipiro engari i pai ki ā ia te kanikani me te waiata. No te rongu kei te hoki mai ngā hoia, to rātau rekareka kā hui ki te marae, ki reira whakangahau e, kanikani e, waiata e, te ata pō rawa ētahi kā hokihoki ki o rātau kāinga. He ai ki ngā kōrero he wahine reka ā Mereaira ki te waiata, koina kā karangatia kia waiata—rātau katoa. He kōriana te whakatangitangi, ko ngā kanikani porowhā me te warihi ngā kanikani i taua taema, te kore nui o te tāne he wahine me te wahine te kanikani haere.

Na, te hokinga mai o ngā hoia, i makere atu ā Katene ki te kāinga o tana tuahine i Wairoa, i mua i tana hoki atu ki Whangaparāoa. Mōhio tonu ā Mereaira te rā mōna ki te tae atu—ara kē ia me ana whāngai i te miraka i ngā kau, kā puta atu ā Katene. Tana kaha harikoa te kite i tana hoa, kā wareware ngā kau. E whā tau te roa o Katene i rāwāhi kā hoki mai ia ki te kāinga. Kāore i roa kā haere ia ki te mahi i runga i ngā teihana o reira, kā hokona mai he hipi mā rāua, i muri mai kā hokona he kau, ko Mereaira me ngā tamariki ngā kaimahi o te pāmu.

E whā—e rima pea ana pēre wūrū. kā mutu te mahi ā Katene i ngā teihana kā haere ia ki te mahi mā Piri Wāka i tana karāti i Waihau, he pai hoki ia mo te whakatikatika waka, ētahi taema kā taraiwa pahi kā haere ki whea ki whea ake, koira. I

tūpono i wīni i ā Mereaira e whā mano tāra mai i tētahi inīhua Hunga Whai Pānga, kā hangaia he whare hou mo rāua. Kei reira tonu ā Mereaira i tēnei wa, e waru tekau mā waru tana pakeke.

I te timatanga o te rangahau i ngā morehu hoia o te kamupene 'C' o te rua te kau mā waru me ngā whānau o te Tairāwhiti i te tau 1994 ko Katene tonu te pakeke o ngā hoia katoa i uiuia. No te marama o Whiringa ā Rangi, 1997, kā hinga ā Katene. Moe mai te tipuna, te pāpā, e kore koe e warewaretia e o mokopuna o te rōpū rangahau o te kamupene 'C'.

I uiuia ā Mereaira i Hinerupe marae i te marama o Whiringa ā Rangi, te tau 1994. Anō mo tēnei kaupapa, i tana kāinga i Waihau, i te tekau mā whitu o ngā rā o Pīpiri, te tau 1997. E iwa tekau tau tana pakeke.

Bella Paenga - White

Te pakeke: 76

No te tekau mā iwa o ngā rā o Hui Tangaru, te tau 1921, kā whanau ā Bella me tana tungāne ā Sonny. Tokowaru rātau o te whānau ko rāua ko Sonny ngā mātāmua. I whakatipungia mai ā Bella i Tokomaru, e tamariki tonu ana ā ia me ana taina kā mate to rātau māmā, kā mahue mai mā to rātau pāpā ngā tamariki e whakatipu. Tekau mā ono tana pakeke kā mauria e tana whanaunga ā Horri Ferris e ia ki Tikitiki ki te rapa mahi māna. Heoi anō kā tūtaki ia ki ā Ra Paenga, kāre anō ia kia whai mahi. Koira kē te kaupapa ā tana whanaunga, te mau atu i ā ia hei whaiaipo mā Ra. Kāore tonu i tino roa i muri o te whaiaipotanga i ā rāua, kā timata ngā whanaunga ki te whakareri i ā ia me ngā ahuatanga katoa mo to rāua mārena.

Nā Lassie Kururangi tana kaka i tui, ko ana kai taituarā ko Wati Ferris tētahi, ko ngā taituarā paku ko Lizzie Poutu me tētahi o ngā Rangī, te katoa no Tikitiki. I wareware i ā Bella ko wai ngā tāne, no te mea, i ngāro katoa ngā whakaahua o to rāua mārena. I mārenatia rāua i te whare karakia o St. Mary's i Tikitiki, i te tekau mā iwa o ngā rā o Poutu te Rangī, te tau 1938. Ko Pohipi Kohere te minita whakahaere.

Ohorere ana ā Bella i tana rongu kua haina ā Ra. Ahakoa i puta ōna whakaaro kia kaua e haere—waihotia mā ngā tāngata kore tamariki te haere, kāore tonu ā Ra i whakarongo. I taua wā tokotoru ā rāua tamariki, ā, kei te hapu anō ia engari kāore anō ā Ra i te mōhio. kā puta mai te karanga mo te haere ki te puni hoia. Koira te māpu mutunga o Tikitiki te haere ki rāwāhi, ko Buck Te Whitu me Noho Koia wētahi, i haere rātau ki Waiouru.

I reira, kua whakakorea ngā hoia te tuhi ki o rātau whānau, ngā reta ki ā rātau kei te huākina e ngā kaiwhakamātau. Waimarie ā Bella nā Paddy Tamati i whānako mai he reta ā Ra ki ā ia, nā reira kā mōhio ia kua tata rātau te haere ki rāwāhi. I mua i te haerenga o Ra, kua oti katoa i ā ia te whakatikatika ngā ahuatanga hei mahi i to rāua kāinga me te whakarite he kaimahi ki te awhina i ā Bella me ā rāua tamariki, kua tata te rā mo te pēpi te whānau.

I te hōhipera i Waipiro kā whānau mai te tuatoru o ā rāua tama kā tapaina e ia hei ingoa mo Ra; kei te moana tonu to rātau tima e tere ana ki Ihipa. Waimarie ia he kaha ā Ra ki te tuhi mai, ia wiki ia wiki kā puta mai he reta, he whakaahua, he tāonga rānei māna. I tukuna mai he rīnī me te whakaahua o Bella i roto; te kōrero ā Bella he

rawe taua rīnī engari i whakamā ia ki te mau. Ahakoa tonu ko ia me ngā kaimahi kei te whakahaere i to rāua kāinga, te miraka kau, te whāngai poaka, te whāngai pīkaokao, te tapahi wahie, te ono kai me te tieki ā rāua tamariki—te mea pakeke kāore anō kia haere te kura. Tata tonu ki te rua tau te roa o Ra i rāwāhi.

I tētahi o ā rātau kōkiri i taotutia ia, ko tana pakahiwi me tana waewae. Tino kino tonu te taotu i tana ringa, kāore i taea e ia te tuku kia tāwēwē. I taua taema ko rātau ko Bronco Tangaere me Henry Mackey (G.I.), kā mahue ia. No muri kē kā hoki atu ā G.I. mā ki te tiki i ā ia. I whakahokia mai ki te wā kāinga i runga i te tima kawē tūroro; nā te kaha kino o ana mate, kā noho atu ki te hōhipera i Pōneke mo tētahi wā, kātahi kā nekehia ki Rotorua, ki tētahi whare whakaoranga i reira mo ngā hoia i taotutia.

No ngā tau i muri mai, i rīhitia to rāua pāmu ki tana whanaunga. Kua topea ngā mānuka kua oti te whakawātea i te kōti, kua ea ngā nama. I whakatūhia he whare mo rāua i Tikitiki. I pāngia te waewae o Ra i te keha—tana waewae i taotutia, kore rawa i pai, me te mate huka kā hē ko wētahi atu wāhi o tana tinana, mate noa. Whitu tekau mā rua tana pakeke kā mate, kei te urupa i Rahui marae i Tikitiki ā ia e nehu ana rā ua tahi. I noho tonu ā Bella i roto i to rāua whare, nā te mate pukupuku kā mauuitia ia, mate atu i te tuatoru o ngā rā o Whiringa ā Nuku, te tau 1997. E aroha ana ki ā ia, tōnā manawanui ki te kaupapa. I mahue pai tana ōhaki mo ngā rēanga o āpōpō.

No te marama o Whiringa ā Nuku te tau 1994, i uiuia ā Bella i Rahui marae i Tikitiki, e kōrero ana mo te wa o te pakanga tuarua; i uiuia anō ia mo tenei kaupapa i te tekau mā ono o Pīpiri, te tau 1997. He wahine tino humarie.

Hine Te Ariki Papuni - Herewini

Te Pakeke: 77

E rua tekau mā tahi te pakeke o Hine kā moe rāua ko Turi Papuni engari kāre tana pāpā i whakaae kia mārena rāua i mua i tana haerenga ki te whawhai. Ko te kōrero ā tana pāpā ki ā ia,

Kei te pai tātau, kei te kāinga nei. O tātau whakaaro ki te mea tāne kei te haere ki te mura o te ahi, ko wai e mōhio kā hoki mai rātau. Koi hē koe i muri i ā ia, kāre aku kōrero, engari me he pumau to aroha kā tatari koe.

I mauāharatia e Hine tērā kōrero ā tana pāpā. I whānau mai ā Hine i Puketāwai o Uawa, i te tau 1921. Ko Te Raukahikatea Harding me Anaru Koro Matehe Herewini o Manutuke ōna mātua. Tekau mā rua te katoa o rātau o te whānau, tokowaru ngā tamatāne, tokowhā ngā tamāhine. Ko ōna tipuna ko Kumeroa me Herewini Matehe o Manutuke.

I maumahara ā Hine ki te haerenga o Te Kauru Crawford, Tutu Maurirere me Haua Karini mā. I te marae o Mangatuna to rātau hākari poroporāki. Ko Turi mā i haina i te poutāpeta i Uawa. I muri i tēnā, kā whakaaro ia me haere rāua ko Hine ki Rangitukia ki tana māmā i ā te Paea Wanoa Reihana, ā, kā noho atu rāua ki reira tae noa ki tana haerenga ki Papakura. Nā, i wehe atu to rātau māpu mai i Tikitiki, e rua ngā pahi i haere e rua anō mai i Te Araroa.

Nā te mea kāre ā Hine i te mōhio i ngā tāngata o Rangitukia me Tikitiki, ko Hiki Kohere anake tētahi o ngā tāngata e maumahara ana ia i haere i taua wā. I kaingākau ia ki ngā pakeke o reira, ki ā Hine he iwi manaaki tangata, ko Hēni Makimaki tētahi o ngā kuia i maumaharatia e ia. No te haerenga o Turi, kā whiwhi ia i te penihana ā ngā hoia, koina tana orange. No te tekau mā whā o ngā rā o Whiringa ā Nuku kā wehe atu to rātau rōpū ki rāwāhi i runga i te Dominion Monarch. Mai i Rangitukia kā haere ā Hine ki Wharekahika te taha o tōna matua kēkē, te taina o tōna pāpā, ā Parekura Herewini me tana wahine ā Eva Reedy, kua whānau ta rāua tamāhine ā Hana i taua wā, kā tikina rā ā ia e Parekura. E toru marama i reira kā kite ia i te pānui ā te Taua Rererangi i roto i te pepa.

Ko te Taua Rererangi te rōpū tuatahi o ngā taua tāpiri ki te karanga wāhine hei whakakī i ngā tūnga kua wātea i ngā tāne. Koina, e karanga ana kia rēhita ngā wāhine kia wātea ai ngā tāne te whakauru atu ki te haere ki rāwāhi. Māhau tonu e whakaatu ko tēhea o ngā mahi e hiahia ana koe; he nēhi, he taraiwa, he kaipatotuhi, kaimahi waea, kuki, te mahi i roto i te whare kai, te hanga kupenga huna mo ngā waka rererangi, ahakoa te mahi, mā rātau e whakangungu te tangata. Ko Hine tētahi o te Tairāwhiti i uruatu, i te marama o Poutu te Rangi, te tau 1941.

Tekau mā iwa ōna hoa Pakeha, ko ia anake te Māori o to rātau rōpū i pāhi; koira kā tonoa rātau ki Rongotai i Pōneke, i reira te kāinga whakangungu o te Taua Rererangi. I tērā wā i karangahia taua whare ko Te Whare takaro ā ngā whenua here o Ingarangi - The British Empire Games Pavillion, i muri mai ko te Centennial. Koira te whakaatūranga o te ekenga o ngā tau o Aotearoa i raro i te Tiriti; no muri i te pakanga tuarua kā mōhiotia ko Rongotai. Koira te papa matua o ngā wāhi tereina mo ngā kaimahi. Kei reira tonu te papa rererangi inaianei engari kua ngaro noa atu tērā whare. He tino tauhou ā Hine ki tērā kāinga nā te mea kātahi tonu ia kā puta i tua atu o Tūranga, me kī, te katoa o ngā tāngata o te rohe i haere i tua atu o Tūranga. Kī ā ia, kāre kē te Tairāwhiti i pērā rawa te makariri.

Ka nui haere te uru mai o te tangata, kā tonohia ngā mea tuatahi ki te timata he teihana hou i wāhi kē, e toru marama pea—kia nui haere te tangata, kia tika rawa tērā teihana kā neke anō. kā tonoa ia ki Ohakea i Akarana. I reira kā tūtaki atu ia ki ā Mary Turner o Ngapuhi, ko rāua ngā Māori i reira i tērā wā. Mai i Ohakea kā haere ia ki Weraroa i Horowhenua, kā haere ki Kirikiriroa kā tau atu ki Taieri i te Waipounamu. Ki ā iā, kaha kēatu te makariri o reira.

Kotahi tau e toru marama i muri i ā ia, kā puta atu ngā wāhine o Ngati Porou, ā Pani Haig, ā Josephine Pickering, ā Josephine Rehutai me ngā māhanga Wanoa. Ko Henrietta Haig tana tino hoa i ā rāua i reira. kā tae ki te wā mo rātau ki te hoki ki te kāinga, kā haere mā runga i te tereina ki Tūranga. I moe atu ki te kāinga o tōna kōkā ā Mere Ngaira i Kaiti, kā haere mā runga i te pahi ki Uawa. Pērā anō mo te hoki ki te puni taua rererangi.

I ā ia i Weraroa kā tuhi atu ia ki ā Turi, ki te whakamōhioatu ki ngā ahuatanga o to rātau puni me ana mahi i reira. Ki te whakamōhioatu ko wai kua whakawhiti atu o te wā kāinga, ko wai ko mate, ko wai kua haere ki te puni hoia, ā, he aha ngā mahi i te wā

kāinga. Koina katoa āna pānui ki tana hoa. Kei te hinga hinga tonu te tini o ngā whanaunga i te mura o te ahi, he tangi ki tēnā marae ki tēnā marae, no te roanga ake he wā pouri mo te nuinga o ngā whānau.

E toru tau iwa marama te roa o Turi i rāwāhi kā whakahokia mai ā ia me rātau i taotia ki te wā kāinga. I whara ia i Alamein, te whawhai nunui i whaia ai ngā Tiamana ki waho o Āwhērīka. E taipara ana ngā Tiamana te wāhi i reira rā rātau, te pahūtanga o tētahi, koina tana peketanga ki roto i tētahi rua, ngahoro atu ngā oneone ki runga i ā ia kā tāpuketia. Ko ana hoa i mate atu ko Willy Maurirere te tama ā Peta Komaru, me Bobby Farrell o Tūranga. Wairmarie i kite ā Wiwi Teneti i te wāhi i tāpuketia rā ia, nā te kore o tana whakahoki i tana ingoa i te whakahiototanga o to rātau rōpū, kā hoki atu ā Wiwi ki te rapa.

Tana hokinga mai ki tēnā ki te kāinga. Kua rongō kē ā Hine, kei te tatari kia puta kā hoki ia ki te kāinga. Nā, kua tae kē atu ā Turi ki te kāinga i mua i ā ia, i whakatūngia he powhiri mo rātau i te marae, engari nā te kore whiwhi tūru hoki mai i runga i te tereina, kā mihi ia i te pō whakanui mo rātau. I te taema i hoki atu ā Hine, nui atu ngā hoia kei te hoki ki o rātau kāinga, kua mutu hoki te pakanga. He tereina motuhake tonu hai kawē i ngā hoia. Kikī katoa ngā wāhi i te hoia. No te tereina o te pō rawa, kātahi anō kā eke atu rātau ki runga, i te ata pō, kā tae atu rātau ki Tūranga.

Nā te waka utu i whakahoki i ā ia ki Uawa. Kua mutu kē te powhiri mā ngā hoia i te marae. Kua hoki kē tana pāpā, tana tuahine ā Sophie me te Turi ki te kāinga. Te wiki tuatahi i ā rāua i te kāinga kā haere rātau me tana pāpā ki te karakia, he karakia whakaputa hoia. Ko Turei Puha te minita. He karakia whakamoemiti me te hākaramete mo ngā hoia i mua i te minita. Ko ōna ringa ki te mātanga o tēnā o tēnā o rātau. Ki te whakamoemiti, kua tae ora mai rātau ki te wā kāinga. E toru tau i muri tana hokinga mai, te tau 1948 kā mārenatia rāua i te Poutāpeta i Uawa, ko tana tuahine ko Sophie me Hirini Whakataka ā rāua kaititiro. Nā Arapeta Wanoa i hoatu te ingoa mo ta rāua tamāhine, Te Raukahikatea Kāreti Papuni. Koira te ingoa o te kāreti ako mo ngā minita i Ākarana, ko Hōri Tamahori tētahi o ngā kaiako i reira, he whanaunga tata ki ā Arapeta me Paea, te māmā o te Turi. Tokotoru ā rāua tamāhine, kotahi te tama. I tenei wā tokorima ā rāua mokopuna.

Ono tekau tau te pakeke o te Turi kā mate ia, no te tuarua o ngā rā o Hongoingoi, te tau 1978. I nehua e ia i te urupa o ngā hoia i Uawa. I hoki mai ā Turi ki ā Hine i

Uawa, i mārena rāua i Uawa, i whanaunau ā rāua tamariki i Uawa—kei reira tonu ā Hine me wētahi o ā rāua tamariki i tēnei wā. I whakahokia mai e Turi he pounamu kirikiri mai i ngā kōraha o rāwāhi— e kī ia, 'Ngā kirikiri i maringi ai ngā toto o ōku hoa hoia i runga'.

I uiuia ā hine i Ruatekapanga marae i Uawa i te marama o Whiringa ā Rangi, te tau 1994. I uiuia anō i Wainuiomata marae, Poneke. Anō mo tenei kaupapa i tōna kainga i Uawa, i te tekau mā iwa o ngā rā o Pīpiri, te tau 1997. Ko tana pakeke, e whitu tekau mā ono tau.

Tirohanga Pukapuka

- Anderson, Karen. (1981). *Wartime Women: Sex Roles Family relations & the Status of Women During WW2*. Greenwood Press, London, England. p6, 75, 76, 81, 154,
- Binney, Judith & Chaplin, Gillian. (1996). *Ngā Mōrehu – The Survivors*. Auckland University Press. Bridget Williams Books Ltd. p25.
- Cody, J.F. (1956). *Official History of New Zealand in the Second World War. 1939–1945*. War History Branch, Department of Internal Affairs, Wellington. p2.
- Country Women's Institute, (1996). *Wartime Experiences. A collection of short stories from members of the Country Women's Institute*. Blenheim Print Ltd. Blenheim.
- Cowan, James. 1926. *The Maori's in the Great War, a History of the New Zealand Native Contingent and Pioneer Battalion; Gallipoli 1915, France and Flanders. 1916 – 1918*. p3. Māori Regimental Committee, Auckland. Whitcombe & Tombs, New Zealand.
- Director of Tourism, Health Resource and Publicity. (1941) *New Zealand's War Effort: Two Years Achievement*. Government Printing Office, Wellington.
- Henderson. J.M. (1965). *The Ratana Movement*. In J.G.A. Pocock (ed.). *The Māori and New Zealand Politics*. Ratana, The Man The Church The Political Movement. (Chapter 4). Blackwood and Janet Paul, Auckland.
- Hughes, S.L. & I.C. (1988). *Port to Pasture: Reminiscences and Records of Port Awanui, East Coast*. Gisborne Herald Co. Ltd., Gisborne. p75, 83, 92, 91, 100,103.
- Latham, Iris. (1986). *The WAAC Story*. Wright & Carmen. Trentham, Wellington.
- Lawson, Will. (1918). *Foodships for Britain*. Author of *Historic Trentham, Steam in the South Pacific, The Three Kings and other vessels*. Government Printer, by authority Marcus F. Marks. p13.
- Mackay, J.A. (1996). *Historic Poverty Bay and the East Coast North Island, New Zealand*. Publisher (2nd ed.). J.G. Mackay, Gisborne. p172, 397.
- Mahuika, Apirana. (1973) *Ngā Wāhine Kaihautu o Ngati Porou*. University of Sydney. (Thesis).
- Ngawai, Tuini. (1985). *Tuini: Her Life and Her Songs*. Te Rau Press, Gisborne. p25.
- Native School Log Book, (June-August, 1941)*. Tapere nui ā Whatonga, Rangitukia.

- North, Murray. (1989). Prepared for: Waiapu County District Scheme. Proposed Review No.2. Provisionally approved by a resolution of the Council, passed on the 29/6/98. p2.
- New Zealand Country Women's Institute. For Home and Country, (1&11/3/1940) p 1, 4, 5. (1/9/42) p53, (1/9/44) p 25, 83,
- New Zealand Country Women's Institute. For Home and Country. (1941). Hayden, G.A. An Explanation. (1/3/41). Thorndon, Wellington. p23.24.
- New Zealand Country Women's Institute. Historical Brochure 1921-1994. Thorndon, Wellington.
- New Zealand Country Women's Institute. (1996). Portrait of Change. 1921-1996. A record of Country Women's Institutes in New Zealand. p 90.
- New Zealand Gazette. (1946). P131,132.
- Ngata, Sir Apirana. (1922). The Treaty of Waitangi. An Explanation. Published for the Māori Purposes Fund Board. Translation in English by M.R. Jones.
- Orange Claudia. (1995, May). 'The Price of citizenship? The Māori war effort'. Paper for *Kia Kaha – Forever Strong*: a conference to examine New Zealand's involvement in the Second World War, May 1995. p2, 3, 21
- Poverty Bay Federation of Country Women's Institute's Council Minute Book, (1938-1945). Gisborne.
- Pugsley, C. (1955). Te Hokowhitu ā Tu. The Māori Pioneer Battalion in the First War. Reed Books. p20, 21, 26, 31, 74, 77,78.
- Rau, Charles. (1993). 100 Years of Waiapu. Published by the Gisborne District Council. p55, 56, 59,
- Statistics New Zealand. *Census Statistics*, Wellington, New Zealand. 1911-1966.
- Thomson, Alistair. (1994) Anzac Memories. Oxford University Press. Australia. p109.
- Tohunga Suppression Act, Official Government Publications. Library, Massey University.
- Wallen, N. (1958). Great Oaks From Little Acorns. A brief Survey of the 1st 25 Years of the Country Women's Institutes in Poverty Bay. pp 46,47, 48, 56.

Books of Interest:

- Coney, Sandra. (1986) *Every Girl*. Y.W.C.A. A Social History of women and the Y.W.C.A. in Auckland. Auckland Y.W.C.A., 10 Carlton Gore Road, Auckland.
- Edmond, Lauris, Tennant. (1992). *Women in History. Essays on Women in New Zealand*. Bridget Williams Books, Limited, Wellington.
- Edwards, Mihi. (1992). *Mihipeka. Time of Turmoil*. Penguin Books, 182-190 Wairau Road, Auckland.
- Fyfe, Judith & Preston, Gaylene. (1995). *War Stories Our Mother's Never Told Us*. Penguin Books Ltd. (NZ) Ltd, Auckland 10, New Zealand.
- Labrum, Bronwyn. (1993). *Women's History. A short Guide to Researching and writing Women's History in New Zealand*. Bridget Williams Books, P.O. Box 11-294, Wellington.
- Marwick, Arthur. (1976). *The Home Front*. Bas Printers Ltd, Wallop, Hampshire, England.
- Naumann, Ruth. (1991). *A New Zealand Response To Challenge. The War at Home*. New House Publishers, Takapuna. Auckland.
- Penfold, Mermeri & Williams, Bridget. (1991). *The Book of New Zealand Women*. Ko Kui Mā te Kaupapa. Bridget Willams Books, Ltd., Wellington.
- Szasy, Mira. (1993). *Te Tīmatatanga – Tātau Tātau. Tē Rōpū Wāhine Māori. Early Stories from founding members of the Māori Women's Welfare League*. Bridget Williams Books Ltd. Wellington.
- Taylor, Nancy M. (1982). *The Home Front. Official History of New Zealand in the Second World War. Volume 11*. V.R. Ward. Government Printer, Wellington.
- Wood, Val. (1991) *War Brides. They followed their hearts to New Zealand*. Random Century, New Zealand, Ltd., Auckland, New Zealand.

National Archives Records:

- War History, National Archives. Ref.MA. 19/1/719.
- National Archives. *Patriotic Funds, Poverty Bay*. Ref. (1A.1. 172/6).
- Embarkation, Disembarkation Records. Ref. (MA.)